

138. Het zesde Internationale socialistische congres te Amsterdam (14-20.8.1904) behandelde o.m. het ministerialisme en de blokvorming met burgerlijke partijen. (Compte Rendu...Bruxelles 1904). In een ingezonden brief in *Het Volk* betreurde Pannekoek dat er geen lijst bestond van de 33 vertegenwoordigers van de SDAP op het congres en dat F. van der Goes 'wel de vader van de SDAP genoemd' geen afgevaardigde was. (*Het Volk*, 25.8.1904).

139. Jean Jaurès (1859-31.7.1914 Parijs), aanvankelijk leraar en lector in de wijsbegeerte te Toulouse; als lid van de Kamer van afgevaardigden in 1885-1889 links-republikeins, daarna onafhankelijke socialist (1893-1898) en vóór revisie van het proces van A. Dreyfus (1898); werkte sinds 1902 samen met de radicalen, een koers die op het Internationale socialistische congres van 1904 werd afgekeurd, een beslissing die Jaurès aanvaardde; richtte in 1904 *L'Humanité* op en in 1905 de Parti Socialiste Unifié; streed voor het behoud van de vrede en werd in 1914 door een nationalist doodgeschoten.

140. Ferdinand August Bebel (1840-1913 Passugg, Zwitserland), ivoordraaier; sinds 1861 te Leipzig lid van een arbeidersontwikkelingsclub; in 1866 lid van de Internationale Arbeiders Associatie. Samen met W. Liebknecht leidde hij de Duitse sociaal-democratische partij; in de jaren 1867-1881, 1883-1913 lid van de Rijksdag.

141. Voor de taktiek-kwestie: H. Roland Holst, Het Internationaal Congres (*NT* 1904, pp. 457-463) en H. Gorter, Het Internationale Congres (*NT* 1904, pp. 581-589). De strijd ging tussen de 'radikalen' (wezen samenwerking met burgerlijke partijen af) en 'revisionisten' of 'reformisten' (verdedigden, zo o.a. Jaurès, het ministerschap van de socialist Millerand in een 'burgerlijk' ministerie). Pannekoek gebruikt dikwijls 'radikalen' in de bovengenoemde zin: linkse sociaal-demokraten. In het Nederlandse woordgebruik duidt men er meestal de linkse liberalen mee aan.

142. Alfred Dreyfus (1859-1935), kapitein in het Franse leger, was er van beschuldigd militaire geheimen te hebben verkocht. Voor het bewijs van zijn onschuld streed vooral Emile Zola; in 1905 werd hij gerehabiliteerd. In deze zaak stonden links en rechts (conservatieven, nationalist en anti-semieten) in Frankrijk scherp tegenover elkaar. De socialist Alexandre Millerand (1859-1943) was met toestemming van zijn onafhankelijke socialistische partij minister van handel en industrie (1899-1902) geworden in het ministerie Waldeck-Rousseau, waarin generaal G.A. Gallifet (1830-1909) minister van oorlog was (1899-1900), die in 1871 de Commune-opstand in Parijs hardhandig had onderdrukt.

143. Jules Guesde (1845-1922), veroordeeld wegens deelname aan de Commune tot zes jaar gevangenisstraf bij verstek. Met P. Lafargue was hij sinds 1881 leider van de 'marxistische' Parti Ouvrier Français (Guesdisten) die samenwerking met burgerlijke partijen afwees. Pannekoek doelt op de brochure: J. Jaurès en J. Guesde, Les deux méthodes. Conférence, Lille 1900.

144. Pannekoek was aanwezig op het SDAP-congres te Dordrecht (3-5.4.1904) waar hij namens de afdeling Leiden tevreden was over de wijze waarop P.L. Tak het hoofdredacteurschap van *Het Volk* vervulde, maar kritiek had op de rubriek buitenland (van Vliegen) en meer propagandistische artikelen in de krant wenste. (Verslag congres 1904, p. 12). Ook Troelstra was op dit congres aanwezig.

145. Troelstra was vanaf begin januari 1905 ziek en logeerde voor het partijcongres van 1905 een maand in Locarno bij Eugen Dietzgen. (*Het Volk*, 22.2.1905).

146. Troelstra had eind september 1903 het hoofdredacteurschap van *Het Volk* neergelegd en P.L. Tak (1848-1907) was hem opgevolgd.

147. *NT* 1905, pp. 14-31, 143-152, 196-208, 291-307, 334-344, P.A. Pijnappel, De Verkiezingen van 1905.

148. De Vrijzinnig-Democratische Bond werd op 17 maart 1901 opgericht, bepleitte algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen en kwam op voor sociale wetgeving.

149. Goswijn W. Sannes (1875-1930), jurist, eerst werkzaam bij het Centraal Bureau voor Sociale Adviezen; griffier bij de Raad van beroep te Middelburg (1903-1911); sloot zich in 1903 aan bij de SDAP en werd in 1904 redakteur van *De Baanbreker*; behoorde in de jaren rond 1909 tot de linkervleugel van de SDAP, werkte mee aan *Het Weekblad* (1909 en later). Na 1911 achtereenvolgens griffier van de Raad van beroep te Almelo, Groningen en Rotterdam; sinds 1913 lid van de Tweede Kamer.

150. Pannekoek woonde het 11e SDAP-congres te Den Haag (23-25.4.1905) bij als afgevaardigde van Leiden. Hij verklaarde daar 'Troelstra mist het objectieve, dat noodig is voor een kalme leiding'...'kamerlidmaatschap en hoofdredactie [van het Volk] moeten gescheiden blijven'...'Troelstra is voor politiek leider uitnemend geschikt, maar niet voor leider van de krant'... Pannekoek sluit zich aan bij hen die druk op Tak uitoefenen om hoofdredakteur te blijven. Tak werd toen bij acclamatie benoemd nadat andere kandidaten zich hadden teruggetrokken. (Verslag 11e congres, 1905, pp. 27, 30).

151. Het 11e SDAP-congres behandelde uitvoerig de aanstaande Kamerverkiezingen. De resolutie Troelstra-Pannekoek hield in: 'Het congres...verklaart zich niet bij een anti-clericale partijgroepering te laten indeelen, maar haar eigen standpunt van den klassenstrijd onverzwakt te willen handhaven en den strijd tegen alle burgerlijke partijen te zullen aanvaarden; verklaart bij de herstemmingen alleen die kandidaten te zullen steunen, die zich verklaren vóór de urgentie van algemeen kiesrecht.' De motie Troelstra-Pannekoek wordt 'bij akklamatie' aangenomen. (Verslag van het 11e congres, p. 22).

152. 'Een liedje van Koppelstock den Veerman' luidt: 'In naam van Oranje, doe open de poort!' waarin de inneming van Den Briel wordt bezongen. (Nederlands Volksliederenboek...door Daniël de Lange e.a., Amsterdam 1909⁷, pp. 54-55). Op deze melodie werd ook het 'Stemrechtlied' gezongen.

153. Door de oud-liberale kiesvereniging werd prof. W. van der Vlugt (1853-1928), hoogleraar in de wijsbegeerte en de encyclopedie van het recht te Leiden, in 1905 kandidaat gesteld. Hij zat al in de Tweede Kamer voor Leiden, nadat in 1902 door het overlijden van mr. A.E. van Kempen (a.r.) een tussentijdse verkiezing had plaats gehad. In 1906 trad Van der Vlugt als kamerlid af.

154. Emilie Charlotte Knappert (1860-1952), behaalde middelbare acte Frans, werd vervolgens godsdienstonderwijzeres; directrice van het Leidse Volkshuis aan de Apotheekersdijk (1899-1915), daarna directrice van de School voor maatschappelijk werk te Amsterdam (1915-1926); met Annie Salomons redactrice van het tijdschrift *Leven en Werken* (1916-1936). (M. de Meyer-van der Waerden, Zoekt een ster niet te ver).

155. K.D. Sytsma (1856-1929), godsdienstonderwijzer; sinds 1901 journalist; actief in de afdeling Leiden van de Vrijzinnig-Democratische Bond, eerst als voorzitter, later als sekretaris; vanaf 1901 tot zijn overlijden lid van de Leidse Gemeenteraad. (Mededeling Gemeentelijke Archiefdienst Leiden; Leidsch Jaarboekje 1929-30, pp. LXXVII-LXXIX).

156. Mr. Maurits Mendels was door de SDAP-afdeling Leiden in 1902 kandidaat gesteld voor de Tweede Kamer (*De Wekker*, 22.11.1902). Het was de bedoeling dat hij weer kandidaat zou zijn voor deze afdeling bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1905 (*Het Volk*, 24.9.1904) maar uiteindelijk zou dit Frank van der Goes zijn. In 1906 was Mendels weer kandidaat voor de Tweede Kamer-verkiezingen te Leiden, die nodig waren door het tussentijds aftreden van prof. Van der Vlucht. De nu volgende incidenten hadden plaats in 1902, niet in 1905 of 1906.

157. De kiezers moesten Nederlander, mannelijk en 25 jaar of ouder zijn. De wet kende belastingkiezers (zij brachten een bepaalde som in de grond-, personele-, vermogens- of bedrijfsbelasting op), woonkiezers (zij moesten in Leiden tenminste f. 1.75 per week voor woonruimte met lapje grond betalen), loonkiezers (zij moesten in Leiden f. 450.- per jaar verdienen en maar éénmaal in het afgelopen jaar van patroon gewisseld zijn) en examenkiezers. (*De Wekker*, 17.1.1903, p. 2).

158. *Het Volk*, 22 en 24.11.1902.

159. Verslag van de meeting op 22.11.1902 in *Het Volk*, 25.11.1902, 2e blad.

160. Verslag van dit incident dat plaats had op de bijeenkomst van de Vrijzinnig-Democratische kiesvereniging met als spreker mr. A. Kerdijk en als Kamer-kandidaat Sytsma in *Het Volk*, 26.11.1902; hierin wordt geen melding gemaakt van het verdonkeremanen van de brief.

161. Uitslag van de Kamer-verkiezing te Leiden in 1902: Mendels kreeg 150 stemmen (*Het Volk*, 27.11.1902). Het advies van de SDAP-afdeling Leiden was om geen steun aan de oud-liberale of de anti-revolutionaire kandidaat bij de herstemming te geven (id., 30.11.1902). Ditzelfde advies werd gegeven bij de (her-)stemming te Leiden voor de Provinciale Staten in 1904, zoals blijkt uit de ingezonden artikelen van Pannekoek in *Het Volk* 5 en 8.5.1904 'De verkiezing voor de Provinciale Staten' en 23.6.1904 'De herstemmingen'. Van der Goes kreeg in 1905 194 stemmen; Mendels in 1906 (zie noot 156) 329 stemmen.

162. Ook onder de Unie-Liberalen waren voorstanders van algemeen kiesrecht, maar zij waren daar in de minderheid.

163. De uitslag voor het hele land was in 1905 48 zetels voor de kerkelijke partijen en 52 voor de liberalen en sociaal-demokraten. In de vernieuwde Tweede Kamer kwamen 24 Unie-Liberalen, 11 Vrijzinnig-Demokraten, 10 Oud-Liberalen, 6 Sociaal-Demokraten en de socialist G.L. van der Zwaag. (Vliegen, Kracht II, p. 83).

164. Albert Hahn (1877-1918) publiceerde in het *Zondagsblad van Het Volk* (8.3.1903) de 'worgprent' met Abraham Kuiper als worgverwerper van een arbeider. De omgekeerde 'worgprent' stond in het *Zondagsblad van Het Volk* van 9.6.1905. Niet Hahn zelf, maar enkele boekhandelaren en verspreiders van de prent werden vervolgd, zo P. Geurts te Dordrecht die door M. Mendels voor de Hoge Raad werd verdedigd. *Het Volk*, 7 en 9.4.1904. Deze werd vrijgesproken.

310 *Noten pp. 71-112*

165. Anton Pannekoek schreef in *De Nieuwe Tijd* 1905, pp. 570-585 'Politieke beschouwingen' en in *Het Volk*, 1.7.1905 een bijzonder scherp artikel: 'De Herstemmingen' waarin hij op grond van het congresbesluit te Den Haag, onthouding bij herstemming verdedigt als een klerikaal en een liberaal, die tegen algemeen kiesrecht is, tegenover elkaar staan. Het is geen Leidse zaak die hij verdedigt, maar een algemene partijzaak, een aanval en een kritiek op de partijleiders en *Het Volk*. Het Partijbestuur publiceerde toen een verklaring (10.7.1905). 'Het Partijbestuur keurt de uitspraak van partijgenoot Pannekoek, die de eer der partij verloren acht door den afloop der herstemmingen, ten sterkste af, als in tegenspraak met de feiten en van desorganiseerende strekking. Het Partijbestuur wijst namens de partij de beledigende beschuldiging beslist af.' *Het Volk*, 12.7.1905. Daarna publiceerde Pannekoek in *Het Volk* van 13.7.1905 nog een artikel 'De herstemmingen'. De discussie in *Het Volk* was begonnen na een manifest van het PB over 'De Herstemmingen' (*Het Volk*, 20.6.1905) en eindigde in het nummer van 2.9.1905.

166. Het liberale ministerie-De Meester (1905-1908) trad op met de vrijzinnig-demokraat J.D. Veegens als minister van landbouw, nijverheid en handel. Troelstra werd toen niet door de koningin ontboden voor raadpleging, dat gebeurde pas in 1913. (Van Welderen Rengers-Vermeulen, *Parlementaire Geschiedenis III*, p. 93).

167. J.H.A. Schaper (1868-1934), oorspronkelijk huisschilder te Groningen; lid van de SDB afd. Groningen in 1886; werd na enkele jaren sekretaris, gaf met T. Luitjes *De Socialist* (1891) uit, redigeerde later *De Wachter* (1893-1896); een van de oprichters van de SDAP (1894); eerste sociaal-demokraat in de Groningse gemeenteraad (1897); lid van Prov. Staten van Groningen (1898); lid van de Tweede Kamer (1899-1934), waar hij vooral de sociale wetgeving behandelde. Hij stond in het algemeen op een rechts standpunt binnen de SDAP, en kwam verschillende malen in conflict met Troelstra, o.a. in 1913 toen Schaper meende dat de SDAP zitting moest nemen in het kabinet dat D. Bos probeerde te formeren.

168. P.J. Troelstra probeerde de felle discussies te remmen door 'Een bescheiden raad' (*Het Volk*, 29.6.1905), maar brandde, na scherpe artikelen van F. van der Goes, Pannekoek en de redactie (*Het Volk*, 8.7.1905), in ingezonden artikelen los: 'Over herstemmingen en nog wat' (id. 13, 15, 18, 20.7.1905). Uit de felle debatten groeide het verlangen naar een rapport over de grieven van Troelstra en van de Nieuwe Tijd-groep. Uit de schriftelijke memorie van Troelstra voor het rapport van het Partijbestuur ontstond zijn brochure 'Inzake Partijleiding' (1906), die vlak voor het partijcongres te Utrecht verscheen. (Vgl. Vliegen, Kracht II, pp. 142-143).

169. Gorter was eerder dan Pannekoek in oppositie tegen standpunten van Troelstra, te beginnen bij het agrarische program. Pannekoek had in 1903 scherpe kritiek op Troelstra's verandering van inzicht en tactiek bij de tweede algemene spoorwegstaking en raakte in 1905 in conflict over de tactiek bij de herstemmingen: moest de SDAP de liberalen steunen in de strijd tegen A. Kuiper of juist niet?

170. Deze redactie bestond uit Henriette Roland Holst, F. van der Goes, H. Gorter, Herman Heijermans en J. Saks (pseudoniem van P. Wiedijk) sekretaris. Herman Heijermans bemoeide zich niet met politieke zaken en is dus

niet te rekenen tot de kern van de politieke groep, waar Pannekoek de bijeenkomsten van bijwoonde (Vgl. Vliegen, Kracht II, p. 124).

171. Het 12e congres van de SDAP te Utrecht (15-17.4.1906) behandelde o.a. het 'Rapport van het Partijbestuur...inzake het onderzoek naar de grieven van...P.J. Troelstra'. Namens een meerderheid van de commissie, die het congres instelde om conclusies te trekken uit het rapport, stelde Vliegen als tweede resolutie voor—na twee alinea's waarin de wederzijdse verkettering van twee groepen partijgenoten wordt geconstateerd—

'dat tengevolge daarvan de eenheid der partij noodwendig in gevaar moet worden gebracht,

'betreurt dit misbruik van de vrijheid van kritiek, welke vrijheid in onze partij boven elken twijfel verheven staat,

'en legt aan alle partijgenooten den plicht op om die kritiek te houden binnen dusdanige perken, dat de partijgenooten elkanders waardigheid, en de eenheid der partij hooghouden,

'en gaat over tot de orde van de dag.' (Congresverslag 1906, p. 25).

In deze commissie zaten Troelstra, Gorter, Van der Goes, Vliegen, Tak, Schaper, mw Roland Holst. (Vliegen, Kracht II, p. 145).

172. Na Vliegen, sprak eerst Gorter: 'Wij, de Nieuwe Tijd-groep, staan in een zeer slechte conditie. Het geheele jaar door heeft Troelstra aanvallen op ons gedaan. Een boek tegen ons is juist verschenen, [nl. Troelstra, Inzake Partijleiding] en resoluties die wij niet konden voorzien...' (Congresverslag 1906, p. 27). Daarna sprak Van der Goes; de volgende dag kwamen Troelstra en mw Roland Holst aan het woord.

173. Troelstra had in zijn artikel 'Over de herstemmingen en nog wat' II (ingezonden) in *Het Volk*, 15.7.1905 over Pannekoek geschreven: 'Men kan uitstekend filosoof, bekwaam observator van hemelsche dingen, en tegelijk een groote botterik in politieke en parlementaire zaken zijn.'

174. Congresverslag 1906, p. 28 1e kolom; de uitroep: 'laat hij dan naar Duitsland gaan' enz. staat niet in het verslag.

175. In 1906 werd voor *Het Volk* een zogenaamd kollektieve redactie benoemd. (Vliegen, Kracht II, p. 164).

176. Het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen (NVV) werd opgericht op 30.7.1905 en trad officieel in werking vanaf 1.1.1906.

177. Jan van den Tempel (1877-1955), aanvankelijk schildersgezel afkomstig uit Willemstad; lid van de SDAP en de Schildersgezellenbond te Amsterdam in 1899; sekretaris van het NVV (1906-1915); lid van de Tweede Kamer (1915-1939); gemeenteraadslid te Amsterdam (1910-1919, 1927-1932); begon op 44-jarige leeftijd economie te Rotterdam te studeren en promoveerde op de dissertatie 'Macht en Economische wet'; minister van sociale zaken in het kabinet-De Geer (1939); verbleef de oorlogsjaren met de regering in Londen (E. Kupers in *De Vakbeweging* 1955, pp. 220-221).

178. Jos. Loopuit (1865-1923), diamantbewerker; lid van de SDB, behoorde tot de kring van F. van der Goes die 1892-1894 toenemend kritiek had op de SDB; medeoprichter van de Soc. Dem. Vereeniging Amsterdam (mei 1894), vervolgens lid van de SDAP; gemeenteraadslid te Amsterdam (1905-1923) en lid van Prov. Staten (1916-1923). (Vliegen, Kracht I, pp. 144-145, Hoogland, SDAP in de hoofdstad, pp. 186, 190).

179. Adolf Samson de Levita (1869-1934), diamantsnijder; lid van de SDB; behoorde tot de kring van F. van der Goes te Amsterdam (1892-1894), die zich wijdde aan de bestudering van het marxisme en kritisch tegenover de SDB kwam te staan; hij was een van de oprichters van de ANDB in 1894, van de Soc. Dem. Vereeniging Amsterdam (mei 1894), lid van de SDAP en oprichter in 1898 van het sociaal-demokratische koor De Stem des Volks; in 1909 was De Levita—evenals M. Mendels—korte tijd lid van de SDP. (H. Polak in *Socialistische Gids* 1934, pp. 393-394; Hoogland, SDAP in de hoofdstad, pp. 17, 31, 80).

180. Bongers dissertatie verscheen te Amsterdam 1905.

181. Na het 12e partijcongres in Utrecht (1906) weigerden leden en sympathisanten van de Nieuwe Tijd-groep zitting te nemen in het Partijbestuur, de commissie voor een nieuw program en weigerden propaganda te maken voor de SDAP. (Vliegen, Kracht II, pp. 196-199).

182. Op het 13e partijcongres te Haarlem (31.3-2.4.1907) hield Henriette Roland Holst, uit naam van de Nieuwe Tijd-groep een verzoenende rede; ondanks het niet-intrekken van de Utrechtse motie, wilde deze weer actief voor de propaganda werkzaam zijn. De weerlegging van de brochure van Troelstra door Van der Goes, 'Verkeerde partijleiding' was al wel gedrukt maar zou in een zeer beperkte oplage van 30 genummerde exemplaren verspreid worden. (Vliegen, Kracht II, pp. 211, 213-214).

183. De 'Reuke der Liefde'. 'Spotblad voor het [Haarlemse] congres. De roode roede. Onder Redactie van een lange Goy en een kleine Jude', 1.4.1907. De twee genoemde personen zijn resp. J. Ceton en Sam de Wolff. Een epigram in het blad luidde: 'Het totaal gemis aan Marxisten in aanmerking genomen is de schepping nog reedlijk in orde gekomen.'

184. Jan Cornelis Ceton (1875-1943), onderwijzer, lid van de SDAP en sekretaris van afd. Amsterdam-III; medeoprichter van *De Tribune* en de SDP, waarin hij deel uitmaakte van het leidende 'driemanschap'; lid van de CPH tot 1925. Hij verzorgde vooral de organisatie en financiën van *De Tribune* en de SDP/CPH.

185. De serie 'Berlijnsche brieven' I-X van A. Pannekoek verscheen in *De Tribune* vanaf het eerste nummer (19.10.1907) tot 5.10.1908. Ook daarna schreef Pannekoek nog veel artikelen voor dit blad.

186. *NT* 1906, pp. 602-628. De brochure verscheen als overdruk bij Fortuyn in Amsterdam—zonder jaartal—, evenals de door Pannekoek genoemde brochure 'Marxisme en Revisionisme', die zowel het artikel van Pannekoek 'Theorie en beginsel in de arbeidersbeweging' als dat van Gorter 'Het Revisionisme in de praktijk', eerder afgedrukt in *NT* 1906, pp. 666-678, bevatte.

187. *De Wekker, sociaal-demokratisch weekblad voor Alkmaar, Haarlem, Leiden en omstreken*: A. Pannekoek wordt vanaf 22.11.1902 in de kop van het blad genoemd, naast o.a. F.W.N. Hugenholtz, Simon A. Maas, F.U. Schmidt, mw Troelstra-Bokma de Boer. In het nummer van 20.12.1902 staat Pannekoek vermeld als 'plaatselijk redakteur voor Leiden'. Deze mededeling verdwijnt vanaf het nummer van 28.3.1903. Vrijwel alle artikelen uit Leiden zijn niet ondertekend. Pannekoek schreef in het blad o.a. 'Wat wij willen' (20.12.1902), 'De Commune van Parijs' (21.3.1903), 'Socialisme en godsdienst' (9 en 15.5.1903). Vanaf 24.9.1904 verschijnen er ook Leidse berich-

ten in de Haagse *Vooruit*, *Weekblad voor de arbeiderspartij*, toen geredigeerd door G.W. Melchers. Deze houden op 7.1.1905. Beide bladen werden in 1905 opgeheven.

188. Dubbeldeman exploiteerde een vrij grote boekwinkel in de Breestraat te Leiden in de jaren '30 en '40.

189. Krijn Adriaan van Langeraad, geboren in 1865 te Zierikzee, was commissie bij de posterijen; hij vestigde zich 23.12.1902 te Leiden en vertrok 8.1.1908 naar Rotterdam. Hij zou onder het pseudoniem 'Opmerker' meewerken aan *De Nieuwe Tijd*; eerst lid van de SDAP, vervolgens in 1909 van de SDP en later de CPH; vanaf 1922 redakteur van *De Communistische Gids*. (Mededeling Gemeentelijke Archiefdienst te Leiden).

190. Johannes Adrianus Nelinus Knuttel (1878-1965), Neerlandicus; zijn vader werkte bij de fabriek van Van Marken te Delft en was daar belast met de zorg voor het personeel. Knuttel werd als student lid van de SDAP; 1901 leraar te Rotterdam; na zijn promotie (1906) redakteur van het Woordenboek der Nederlandsche Taal te Leiden; zeer actief binnen de plaatselijke afdeling eerst van de SDAP, vanaf 1909 van de SDP en CPH. Hij steunde in 1925 niet de groep-Wijnkoop in de partijstrijd, maar volgde de officiële partijlijn. Hij was gemeenteraadslid te Leiden (1919-1935, 1946-1949). (G. Harmsen, J.A. Knuttel; Scheerman, Een aanzet tot discussie, pp. 19-21).

191. Marie Cornelis van Wijhe (1881-1953), Ned. Herv. predikant, sloot zich tijdens zijn studie (letteren) te Leiden in 1903 aan bij de SDAP; actief in de Nederlandsche Vereeniging tot afschaffing van alcoholische dranken, lid van het hoofdbestuur (1911-1913); was na theologische studie dominee te Engelum (1908) en te Barchem (1912-1926); in 1928 te Nieuwveen, vervolgens in Purmerend, Vught tot 1946 (emeritaat). Te Barchem bevorderde hij de oprichting van het Woodbrookerscentrum (1912). Hij stond binnen de SDAP op de linkervleugel, ondertekende in 1915 het dienstweigeringsmanifest, werd in 1916 daarvoor tot drie maanden gevangenisstraf veroordeeld, maar zat uiteindelijk 35 dagen; daarna actief in de Revolutionair-Socialistische Vereeniging (1915); bedankte na het SDAP-congres (jan. 1916) voor de SDAP, werd toen lid van de SDP en vervolgens van de CPH. Een van de oprichters van *Opwaarts*, *Kerk en Vrede* en *Kerk en Wereld*. (Mededeling Red. van het Biografisch Lexicon...Ned. Protestantisme).

Anton Pannekoek, *Herinneringen uit de arbeidersbeweging*/In Duitsland

1. Uit de brief van A. Pannekoek aan F. Mehring, 3.5.1906 (archieff-Kautsky D XVIII 400) blijkt dat Mehring eind april 1906 een vaag plan geopperd heeft om Anton Pannekoek aan te trekken voor een opleiding van propagandisten en journalisten in Leipzig. In een ongedateerde brief aan Kautsky, geschreven tussen 3.5. en 25.5.1906, blijkt Kautsky Pannekoek gepolst te hebben over een partijfunctie te Berlijn; deze zou het geven van cursussen voor arbeiderspropagandisten inhouden. Pannekoek wenste de organisatie ervan in nauw verband met *Die Neue Zeit*, het tijdschrift van Kautsky. In deze brief komt de passage voor: 'Eine andre Schwierigkeit... ist diese, dass uns Beiden [t.w. Pannekoek en zijn vrouw] das Wohnen in Berlin etwas schreckliches erscheint.' (id. D. XVIII 380) Vervolgens wordt in een brief van Anna en A. Pannekoek aan Kautsky het plan voorgesteld dat Pannekoek in zijn verlof

tussen 20.6 en 1.7.1906 naar Berlijn zal komen voor nadere inlichtingen. (id. D XVIII 382).

2. Bildungsausschuss: commissie voor vorming en ontwikkeling van de arbeiders. Zie ook Dieter Fricke, *Die sozialdemokratische Parteischule (1906-1914)*, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* V 2 (1957), pp. 229-248.

3. Max Maurenbrecher (1874-1935), theoloog en publicist, trad in 1907 uit de kerk en was predikant bij 'vrij-religieuze' gemeenten in Neurenberg en Mannheim. Hij bleef tot 1913 lid van de SPD en keerde in 1917 tot de kerk terug. In de brieven van 23 en 29.7.1906 schreef Pannekoek aan Kautsky over de verandering van de plannen van het partijbestuur en is in de laatste brief verontwaardigd dat de keuze van het partijbestuur op Maurenbrecher was gevallen. Pannekoek schrijft dat hiermee een fopspeen wordt geboden aan hen die hongerig zijn naar meer ontwikkeling (archieff-Kautsky D XVIII 401, 402).

4. Het 'vernietigende' artikel verscheen in de *Leipziger Volkszeitung*, 26.7.1906. (Fricke a.w., pp. 235-236).

5. Op het partijcongres te Mannheim (23-29.9.1906) kapittelde A. Bebel Maurenbrecher enige malen in het openbaar, zowel wegens zijn oordeel over de Oostenrijkse tactiek in de strijd voor het kiesrecht als vanwege de inhoud van zijn artikel 'Die nächste Aktion' in het tijdschrift *Neue Gesellschaft* II 34, 22.8.1906, uitgegeven door dr. Heinrich Braun en Lily Braun, dat volgens Bebel een onjuist beeld gaf van de stemming binnen de SPD. Bebel vond dit ongepast voor iemand, die geschiedenis zou gaan doceren aan de partij-school. (Protokoll Mannheim 1906, pp. 232,237).

6. Pannekoek kreeg zowel een brief van A. Bebel, die hij op 16.10.1906 ontving, als een van Kautsky dat hij als leraar werd aangesteld. (archieff Kautsky, D XVIII 404 A. Pannekoek aan K. en L. Kautsky; August Bebels Briefwechsel met Karl Kautsky, Assen 1971, pp. 178-181).

7. Rudolf Hilferding (1877 Wenen-1941 Parijs), oorspr. kinderarts in Wenen; schreef vanaf 1902 *Die Neue Zeit*, sinds 1906 als redakteur; 1907-1915 redakteur van het centrale orgaan van de SPD *Vorwärts*. In 1910 verscheen zijn belangrijkste werk: *Das Finanzkapital. Eine Studie über die jüngste Entwicklung des Kapitalismus*. Hij werd een van de leiders van de onafhankelijke socialistische partij in Duitsland (USPD), hoofdredakteur van *Die Freiheit* van de USPD (1918-1922); na de fusie van USPD en SPD in 1922 lid van het partijbestuur van de SPD (1922-1933).

8. Arthur Stadthagen (1857-1917), jurist; advocaat te Berlijn; sloot zich in 1887 aan bij de SPD; verdediger in politieke processen van vervolgde sociaaldemokraten. Gemeenteraadslid van Berlijn (1889-1917) en lid van de Rijksdag (1890-1917); vanaf 1893-1916 was hij rechtskundig adviseur en redakteur van *Vorwärts*; stond binnen de SPD op de linkervleugel.

9. Hugo Heinemann (1863-1919), jurist; verdediger van vervolgde sociaal-demokraten, rechtskundig adviseur van de SPD en de vakbeweging; na 1918 plaatsvervangend minister van justitie van Pruisen.

10. Kurt Rosenfeld (1877-1943 New York), jurist; werd als student lid van de SPD; advocaat te Berlijn, stond op de linkervleugel van de SPD en verdedigde in 1914 Rosa Luxemburg voor de rechtbank in Berlijn; sloot zich in 1917 aan bij de USPD; was 1918-1919 naast W. Heine minister van justitie

van Pruisen; 1920-1932 lid van de Rijksdag achtereenvolgens voor USPD, SPD en SAP. Na 1924 was Rosenfeld actief in de Rode Hulp en de vredesbeweging en werd in 1931 geroeyerd uit de SPD; emigreerde in 1933.

11. Pannekoek hield op 18 en 19 september 1906 twee voordrachten in Leipzig en was op de heen- en terugweg waarschijnlijk bij de Kautsky's in Berlijn. (Vgl. archief Kautsky D XVIII 403, A. Pannekoek aan K. Kautsky, 5.9.1906).

12. Paul Lensch (1873-1926) studeerde economie te Berlijn en Straatsburg; in 1900 lid van de redactie van *Freie Presse* voor Elzas-Lotharingen; medewerker van de *Leipziger Volkszeitung* (1902-1913), opvolger van Mehring als hoofdredakteur in 1907. Lid van de Rijksdag (1912-1918); tijdens de Eerste Wereldoorlog ging hij van links over naar de rechterzijde van de SPD. Hoogleraar sociale en economische geschiedenis te Berlijn (1919-1925).

13. Anton Pannekoek, Ethik und Sozialismus. Umwälzungen im Zukunftsstaat, Leipzig 1906; ook in het Nederlands verschenen onder de titels: Ethiek en Socialisme, Leiden 1907 en Omwentelingen in de toekomststaat, Leiden 1907.

14. Pannekoek was van plan om 13.11.1906 in Berlijn aan te komen, en dan in de buurt van de Kautsky's een kamer te zoeken. (Pannekoek aan Kautsky, 2.11.1906, archief Kautsky D XVIII 407).

15. Met de 'Hollandse' school van Marxisten is bedoeld het theoretische werk van A. Pannekoek, H. Gorter en H. Roland Holst. Onder de titel 'Die holländische marxistische Schule' verscheen in 1921 bij *Proletarier, Monatschrift für Kommunismus*, Heft 4 (febr.-mrt. 1921) een 'Sonderheft' met uitsluitend artikelen van de genoemde personen.

16. Otto Bauer (1881-1938, Parijs) en Karl Renner (1871-1950) behoorden beiden tot de austro-marxistische school, waartegen Pannekoek zich keerde in zijn artikel 'Sozialismus und Nationalismus in Oesterreich', *Zeitungskorrespondenz* 143, 30.10.1910.

O. Bauer, jurist, sloot zich jong aan bij de Oostenrijkse sociaal-democratie; sinds 1907 redakteur van de *Arbeiter-Zeitung* (Wenen), korte tijd staatssecretaris van buitenlandse zaken (1918-1919) daarna tot 1933 'Nationalrat' (lid van het parlement); emigreerde via Brünn naar Parijs.

Karl Renner, Oostenrijkse boerenzoon, studeerde rechten (Wenen), bibliothekaris van het Oostenrijkse parlement (1896-1932), lid van het huis van afgevaardigden sinds 1907, 'Nationalrat' (1920), president van de 'Nationalrat' (1931-1933), vormde in 1945 de eerste na-oorlogse regering en werd daarna gekozen tot president van de republiek Oostenrijk.

17. Friedrich (Fritz) Austerlitz (1862-1931), oorspronkelijk handelsbediende, autodidakt; hoofdredakteur van de Oostenrijkse *Arbeiter-Zeitung* (Wenen); lid van het partijbestuur.

18. Karl Radek (eig. Sobelson) (1885 Lemberg-1939[?]) studeerde rechten te Krakau, werd lid van de Poolse en Litauze Sociaal-democratische Partij. Hij kwam in 1908 naar Duitsland, eerst als korrespondent te Berlijn, daarna werd hij redakteur van de *Leipziger Volkszeitung* en de *Bremer Bürger-Zeitung*. In 1912 werd hij eerst uit de Poolse, daarna ook uit de Duitse Sociaal-democratische partij gestoten. Hij leerde in Zwitserland Lenin kennen en nam deel aan de conferenties van Zimmerwald en Kiental tijdens de Eerste

Wereldoorlog. In 1917 woonde hij in Berlijn, zat daar een aantal maanden gevangen en bemande eind 1919 en 1920 het Westeuropese sekretariaat van de Komintern; later speelde hij een belangrijke rol in de Komintern te Moskou.

19. A. Pannekoek en M.W.F. Treub, *Het Marxisme*, Baarn 1908. Serie 'Pro en Contra' ...IV, 8.

20. Samuel Lewitin, Russisch balling in Berlijn, studeerde te Leipzig psychologie en paedagogie en werkte o.a. in het Landeserziehungsheim. Na 1917 keerde hij voorgoed terug naar Rusland, waar hij hoogleraar in de paedagogie werd. (H. Roland Holst, *En het vuur*, pp. 126-127, 149-150).

21. A. Keimling schreef in *NZ* 1913-1914 I, pp. 145-150 een artikel 'Die Partei und die Jugend' naar aanleiding van een debat op het partijcongres van Jena (1913).

22. Het kleine vignet van de uitgever van de *Sozialistische Monatshefte* te Berlijn stelde een smid voor. De kop van dit tijdschrift was inderdaad moderner van vormgeving dan die van *Die Neue Zeit*, die van 1890 tot maart 1914 hetzelfde bleef.

23. Emanuel Wurm (1857-1920), chemicus, die al jong socialist werd; redigeerde *Volkswille* (Hannover, 1890-1893) en later redakteur van *Die Neue Zeit* (1902-1917); 1890-1906, 1912-1918 lid van de Rijksdag. Leraar aan de partijschool te Berlijn (1907-1914), behoorde tot het centrum binnen de SPD, werd in 1917 lid van de USPD.

24. Rosa Luxemburg (1870-1919), Poolse, actief in de Poolse en Litauze Sociaal-democratische Partij; studeerde in Zürich economie; werd door een schijnhuwelijk Duits onderdaan, waardoor voor haar politieke activiteit in Duitsland mogelijk was; zij behoorde in Berlijn tot de linkervleugel van de SPD; nam deel aan de Russische revolutie van 1905. Sinds haar studietijd was zij nauw verbonden met Leo Jogiches. In 1907 werd zij in plaats van R. Hilferding leraar aan de partijschool te Berlijn. Zij schreef 'Die Akkumulation des Kapitals' (1913) en onder het pseudoniem Junius 'Die Krise in der Sozialdemokratie' (1916). Met Karl Liebknecht werd zij in januari 1919 te Berlijn door rechtse troepen vermoord.

25. Gustav Eckstein (1875 Wenen-1916 Zürich), jurist te Wenen; sinds 1902 journalist; in 1910 leraar aan de partijschool te Berlijn; in 1912 in Klagenfurt werkzaam.

26. Heinrich W.C. Cunow (1862-1936), oorspronkelijk boekhouder, sinds 1898 medewerker van *Die Neue Zeit* en in 1902 lid van de redactie van *Vorwärts*, waarin hij behoorde tot de linkse 'marxistische' oppositie; tijdens de Eerste Wereldoorlog ging hij over tot de uiterst rechtse vleugel van de SPD; werd in 1917 de opvolger van Kautsky in de redactie van *Die Neue Zeit*. In 1919 hoogleraar in de sociale wetenschappen en economische geschiedenis te Berlijn (tot 1930) en directeur van het museum van volkenkunde (tot 1924). Hij was met de Engelse Lizzie Lamb (1836-1914) getrouwd.

27. Felix Kautsky (1891-1953), Karl Kautsky junior (1892-1978), Benedikt Kautsky (1894-1960).

28. Onder 'Centrum' in Duitsland verstond men de katholieke 'Zentrumspar-tei'.

29. De regeringscrisis in december 1906 ontstond omdat de sociaal-demokraten en het Centrum de regering-Von Bülow de middelen weigerden om een opstand van inheemsen (Herero's en Hottentotten) in Duits Zuidwest-Afrika neer te slaan. Bij de nieuwe Rijksdag-verkiezingen (jan. 1907) verhoogden de sociaal-demokraten het op hen uitgebrachte stemmenaantal van drie miljoen tot 3.3 miljoen, maar verloren de verkiezingen. Het aantal zetels van de SPD viel van 81 op 43 zetels in de Rijksdag. Dit betekende een versterking van de nationalistische koloniale politiek van de regering.

30. Georg Ledebour (1850-1947 Bern), koopman, werkte als korrespondent 1876-1882 in Engeland; aanvankelijk demokraat en tot 1890 korrespondent en redakteur van de radikaal-demokratische *Volkszeitung* te Berlijn; SPD-lid in 1890; medewerker sinds 1890 en redakteur (1895-1898) van *Vorwärts*; publiceerde ook in *Die Neue Zeit* (1900-1914); lid van de Rijksdag 1900-1918, 1920-1924. Hij stond kritisch tegenover het agrarische program van Kautsky en de lijn Kautsky-Bernstein inzake een verbond met de liberalen voor de verkiezingen voor de Pruisische Landdag; behoorde tot de oprichters van de USPD en trachtte na de fusie met de SPD in 1922 deze zelfstandig voort te zetten; nadat dit mislukt was, trok hij zich uit de politiek terug (1924) en emigreerde in 1933 naar Zwitserland.

31. Nine van der Schaaf (1884-1973) schreef proza en gedichten. Zij stond de kring van Albert Verwey rond *De Beweging* heel na.

32. Ant. Pannekoek, *Der Kampf der Arbeiter. Sieben Aufsätze aus der Leipziger Volkszeitung*, Leipzig 1907, 1909². Na de Tweede Wereldoorlog opnieuw uitgegeven als Heft 4 door de 'Kleine Bibliothek des Marxismus-Leninismus'.

33. Zie *Vorwärts*, 26.9.1907, anoniem, Ein Schlag ins Wasser. Oorspronkelijk waren de Pruisische autoriteiten al midden december 1906 van plan geweest om Pannekoek en Hilferding als vreemdelingen uit te wijzen. Men zag daar toen van af, omdat zij een vast dienstverband van meer dan zes maanden hadden en om, in verband met de komende Rijksdagverkiezingen, geen aanleiding te geven voor sociaal-demokratische agitatie. (Fricke, a.w., pp. 237-238)

34. Julius Motteler (1838-29.9.1907 Leipzig) kreeg zijn bijnaam in de periode van de Socialistenwet (1878-1890) toen hij de illegale verspreiding organiseerde van *Der Sozialdemokrat*, het partijorgaan, dat in die tijd in het buitenland gedrukt werd.

35. Wilhelm Pieck (1876-1960 Oost-Berlijn), oorspronkelijk meubelmaker, in 1895 lid van de SPD, werd in Bremen leider van het vormingswerk; bezocht in 1907-1908 de partijsschool en was daarna partijsekretaris te Bremen tot april 1910; in Berlijn werd hij 2e sekretaris van het centrale vormingswerk en sekretaris van de partijsschool. Lid van de KPD; in 1949 president van de Duitse Democratische Republiek (DDR).

36. Otto Geithner (1876-1948), meubelmaker; in 1893 lid van de houtbewerkerbond en in 1894 van de SPD; bleef tot 1896 in Zürich, werkte daarna in München, Düsseldorf en Berlijn. Hij redigeerde het *Gothaer Volksblatt*, 1910-1915, een blad dat opkwam tegen de godsvrede, het militarisme en de oorlog; op 7.2.1915 werd het verboden en Geithner moest terechtaan; 1915 tot 1918 militaire dienst. Sinds 1917 lid van de USPD, in 1920 lid van de Kommunistische Partij van Duitsland (KPD).

37. De Zeitungskorrespondenz van Pannekoek kwam uit vanaf 1.2.1908-1.7.1914 (336 artikelen). (Kollektie Pannekoek)

38. In verband met een plan van Van Ravesteyn om een dergelijke korrespondentie over wereldpolitiek te beginnen, zond Pannekoek in 1912 hem een lijst van 'eenige radicale adressen'; deze geeft een zekere indruk van de verspreiding van Pannekoeks Zeitungskorrespondenz.

Bremen, Bürgerzeitung; Hamburg, Hamburger Echo; Kiel, Schleswig Holsteiner Volkszeitung; Elberfeld, Freie Presse; Braunschweig, Volksfreund; Stettin, Volksbote; Solingen, Bergischer Arbeiterstimme; Erfurt, Tribüne; Halle, Volksblatt; Gera, Reussische Tribüne; Leipzig, Volkszeitung; Zwickau, Sächsisches Volksblatt; Stuttgart, Schwäbische Tagwacht; Königsberg i.Pr., Volkszeitung. Van Ravesteyn verbeterde enkele adressen, voegde 'Essen Arbeiterzeitung' toe en schraptte de kranten die in Erfurt en Halle uitkwamen. Pannekoek schrijft verder: 'Ik laat diegenen weg, die mijn Corr. voor niets krijgen, omdat ze 't niet betalen kunnen. Deze kranten zijn niet allemaal abonnees van mij; maar zoover ik weet, alle goed radicaal. Enkelen ervan zijn ook vrij arm.' (archief-Van Ravesteyn 15, A. Pannekoek aan W. van Ravesteyn, 20.8.1912 poststempel).

39. Philisterangst werd afgedrukt in de *Bremer Bürger-Zeitung* 3.2.1908.

40. H. Roland Holst, *Generalstreik und Sozialdemokratie*, Dresden 1905. Mit einem Vorwort von K. Kautsky. In 1906 kwam een tweede verbeterde en uitgebreide druk van dit boek uit. De Nederlandse vertaling door J.F. A[nkersmit] getiteld: *Algemeene Werkstaking en Sociaaldemocratie*, Rotterdam 1906, werd gemaakt naar de tweede druk.

41. In het manuscript staat ten onrechte 1905; dit werd verbeterd in 1907. Het verloop van deze discussie was als volgt: in 1903 werd het reformisme op het partijcongres van de SPD afgewezen (Dresden 13-20 september). Deze beslissing speelde een rol in de discussies op het Internationale socialistische kongres te Amsterdam (aug. 1904) waar H. Roland Holst het rapport van de kommissie inzake algemene werkstaking verdedigde en de voorgestelde resolutie om algemene werkstaking als strijdmiddel te gebruiken werd aanvaard. (Compte-rendu Sixième Congrès Socialiste International...1904, pp. 44-58).

Op het SPD-kongres te Bremen verklaarde Karl Liebknecht de politieke massastaking tot een van de meest actuele kwesties. Het kongres van de Duitse vakverenigingen te Keulen (22-27.5.1905) nam echter een resolutie aan, waarin men zich distancieerde van de politieke massastaking.

Bebel verklaarde op het partijcongres van Jena (sept. 1905) dat zo nodig 'die umfassendste Anwendung der Massenarbeitseinstellung' zou plaatsvinden, als bijvoorbeeld het geheime, gelijke en direkte kiesrecht of de vrijheid van organisatie in gevaar kwamen. Op een geheime bijeenkomst in februari 1906 van het partijbestuur van de SPD en de 'General-Kommission' van de vakbeweging, stelde de laatste zich op het standpunt dat voor vakbondsleden alleen de besluiten, genomen te Keulen (mei 1905) zouden mogen gelden en niet die van de SPD op het kongres te Jena.

Op het partijcongres in Mannheim (sept. 1906) werd het hanteren van de politieke massastaking praktisch afhankelijk gesteld van de toestemming van de vakbeweging. Het partijcongres te Essen (sept. 1907) veroordeelde de agitatie van leden van de SPD, die ook lid waren van de plaatselijke vakverenigingen en daarin economische en revolutionaire politieke akties propageerden.

42. In het *Correspondenzblatt der Generalkommission der Gewerkschaften Deutschlands*, 12.9.1908, p. 591 stond een artikel van H. Jochade 'Dummheit oder Methode?' met een scherpe aanval op een artikel in *De Tribune* van 11.7.1908 'Der Gewerkschaftskongress zu Hamburg' ondertekend 'A. P(annekoek?)' zoals Jochade de initialen invult. Vervolgens bevatte *De Tribune*, 26.9.1908 in de rubriek 'Berlijnsche brieven' een beschouwing over 'De partijdag in Neurenberg' van Pannekoek. In een noot schreef deze 'Wij moeten hierbij een onjuistheid in ons artikel herstellen over het Hamburgercongres (Tribune, 11 juli).' ...'In de meeste vakbonden worden ze [de afgevaardigden] niet door de besturen der afdelingen maar door de leden districtsgewijze gekozen. Voor de daar gegeven uiteenzetting blijft de zaak hetzelfde; de gekozenen die haast alle beambten zijn worden niet door de leden met bepaalde opdrachten ten opzichte van aan de orde komende kwesties voorzien, zoodat ze niet als mondstuk van de opvattingen der leden optreden, maar naar hun eigen opvatting spreken en handelen.' 'Beambten' kan men gelijkstellen met bezoldigde bestuurders van vakverenigingen in de Nederlandse verhoudingen.
43. Pannekoek bedoelt de brochure van Rosa Luxemburg, *Massenstreik, Partei und Gewerkschaften*, Hamburg 1906.
44. In België had in 1891, vervolgens in 1902 en 1913 een algemene staking plaats, georganiseerd door de Belgische Werkliedenpartij, om algemeen kiesrecht te verkrijgen.
45. A.M. Simons, King Kerosine and the labor movement, in *The international socialist review* 10, 1.4.1906, p. 583.
46. Victor Bérard (1864 te Morez (Jura)-1931), hellenist en politicus, onder-directeur van de Ecole des hautes études te Parijs. Hij schreef vele boeken over actuele politieke kwesties in deze jaren o.a. *l'Affaire Marocaine* (1906); *le Sultan, l'Islam et les Puissances* (Constantinople, la Mecque, Bagdad) (1908); *La révolution Turque* (1909); *Révolutions de la Perse* (1910); alle te Parijs uitgegeven.
47. *NZ* 1905-1906 I, pp. 337-340; kritiek van Pannekoek op *Die Metaphysik der materialistischen Geschichtsauffassung. Eine kritische Studie von Dr. Albert Penzias*, Wien 1905.
48. Naar aanleiding van A. Hamon, *Socialisme et Anarchisme*, 1905, schreef Pannekoek in *NZ* 1905-1906 I, pp. 836-846, *Sozialismus und Anarchismus*.
49. *NZ* 1905-1906 II, pp. 620-626, 653-659, Ant. Pannekoek, *Energie und Wirtschaft*.
50. Dr. Julius Dickmann schreef *Das Grundgesetz der sozialen Entwicklung*, en: *Der Arbeitsbegriff bei Marx*, Wenen 1932, *Beiträge zu einer Selbstkritik des Marxismus I, II*.
51. Dr. Dickmann (Wenen) schreef Pannekoek op 19.9.1932 over zijn plan een tijdschrift *Die Wende* uit te geven, met als doel 'Selbstkritik des Marxismus'. Pannekoeks ontwerp voor de brief van 23.11.1932 bevindt zich in de kollektie van A. Pannekoek.
52. P.J. Troelstra schreef in de *Sozialistische Monatshefte* 1907 II, pp. 936-943: *Das politische System der Sozialdemokratie. Ein Vorschlag für das Internationale Bureau*. Hierin bepleitte hij een onderzoek naar een eigen socialistisch politiek systeem, dat anders dan het uitbouwen van het bestaande

burgerlijke systeem, een nieuwe wijze van functioneren van de staat zou moeten zijn. Pannekoeks kritiek op Troelstra's artikel verscheen in *NZ* 1907-1908 II, pp. 608-614. Zie ook Hueting, De Jong, Neij, Troelstra en het model van de nieuwe staat, Assen 1980, p. 52.

53. Erich Wasmann S.J. (1859 te Merano-1931 Valkenburg ZH Nederland), zoöloog die veel over insecten (mieren), afstammingsleer en grensproblemen van filosofie en theologie werkte; hij was een tegenstander van het monisme, zoals o.a. door Haeckel werd voorgestaan.

54. Ludwig Plate (1862-1937), zoöloog, opvolger van E. Haeckel als hoogleraar in Jena (1909), onderzocht mollusken en hield zich bezig met problemen van vererving en afstamming. Hij schreef tegen Wasmann in 1907 het boek 'Ultramontane Weltanschauung und moderne Lebenskunde, Orthodoxie und Monismus'.

55. De titel van Pannekoeks artikel luidt: Ein theoretischer Kulturkampf. Daarin besprak hij van pater Erich Wasmann S.J. 'Der Kampf um das Entwicklungsproblem in Berlin' en een boekje van dr. L. Plate 'Ultramontane Weltanschauung und moderne Lebenskunde. Orthodoxie und Monismus'. Deze publikaties bevatten o.m. de verslagen van een openbaar debat dat tussen beide schrijvers had plaatsgehad. Zie *NZ* 1908-1909 I, pp. 711-720, 740-749.

56. Met 'brochure' bedoelt Pannekoek waarschijnlijk zijn *Marxisme en Darwinisme*, Amsterdam 1908; Duitse vertaling: *Marxismus und Darwinismus*. Ein Vortrag. Leipzig 1909. In 1947 zou Pannekoek 'Het ontstaan van de mens' publiceren bij de Wereldbibliotheek te Amsterdam.

57. *NZ* 1906-1907 II, pp. 872-879, A. Pannekoek, *Das Wesen der Religion*, geschreven naar aanleiding van G. Simmel, *Die Religion*, Frankfurt a.M. 1906.

58. Het partijcongres van de SPD te Essen vond plaats op 15-21.9.1907.

59. Albert Rudolph (1875-?), technicus (machinebouw); sinds 1897 redakteur van sociaal-demokratische kranten; in 1905 kaderlid van de Duitse metaalbewerksbond te Stuttgart; 1905-1912 sekretaris van de SPD-afdeling Frankfurt a.M., daarna werkzaam te Jena.

60. Hier somt Pannekoek de namen van een aantal bergen van het Zevengeberge op, die hij blijkbaar beklom. Ondanks een kleine handicap—mankheid ten gevolge van kinderverlamming in zijn jeugd—was Pannekoek een groot liefhebber van wandeltochten.

61. Wilhelm Dittmann (1874-1954), meubelmaker en al vroeg actief in vakbeweging en SPD. In 1904-1907 partijsekretaris in Frankfurt a.M. en lid van de gemeenteraad (1907-1909). Daarna ging hij terug naar Solingen waar hij al eerder een partijblad had-geredigeerd. Sinds 1912 was hij lid van de Rijksdag; gedurende de Eerste Wereldoorlog ging hij over tot de oppositie binnen de SPD en in 1917 naar de USPD, waarvan hij voorzitter werd en keerde in 1922 terug naar de SPD. Hij emigreerde in 1933 naar Zwitserland, vanwaar hij in 1951 naar Duitsland terugkeerde.

62. Gustav Hoch (1862-1942 Theresienstadt), studie te Berlijn, Königsberg en Zürich, redakteur van de *Volksstimme* in Frankfurt; 1894-1919 'Arbeitssekretär' te Hanau, hetgeen inhield dat hij rechtskundige en sociale adviezen aan leden van de plaatselijke vakbeweging, SPD en anderen die hulp nodig

hadden, gaf; redakteur van de *Deutsche Dachdecker-Zeitung*. In de jaren 1898-1903, 1907-1918, 1920-1928 lid van de Rijksdag; was een tijdlang lid van de USPD.

63. Emanuel Max Cohen-Reuss (1876-1963 Parijs), koopman; lid van de SPD in 1901, gemeenteraadslid van Frankfurt a.M. (1909-1914); lid van de Rijksdag (1912-1918); emigreerde in 1933 naar Parijs, waar hij door de Gestapo tijdens de Tweede Wereldoorlog werd vervolgd. (Schwarz, Mdr, Biographisches Handbuch der Reichstage [Hannover 1965]).

64. Ant. Pannekoek, Marxismus und Darwinismus. Ein Vortrag. Leipzig 1909.

65. Johann Friedrich Westmeyer (1873-1917 Rethel bij Reims), redakteur van de *Frankische Tagespost* (Neurenberg) 1898-1902, *Volkswille* (Hannover) 1902-1904, *Schwäbische Tagwacht* (Stuttgart) 1905-1911 en in de jaren 1908-1917 voorzitter van de Sociaaldemocratische Vereniging te Stuttgart. In 1912 sekretaris van de 1e kieskring van Württemberg en in 1912-1917 lid van de Landdag, waarin hij op de linkervleugel van de SPD opereerde.

66. Ant. Pannekoek, Marxismus und Darwinismus. Ein Vortrag, Leipzig 1909.

67. Pannekoek gebruikt hier termen uit de historische geologie, een periode uit het Mesozoïcum (grof geschat tussen 200 en 60 miljoen jaar geleden) waarin een donker gekleurde laag van gesteenten werd gevormd, die rijk aan fossielen was. In Württemberg was deze laag bij Holzmaden goed zichtbaar.

68. Clara Zetkin-Eissner (1857-1933 Archangelskoje bij Moskou), opleiding tot onderwijzeres te Leipzig; sloot zich in 1878 aan bij de sociaal-democratie. Zij ging in 1882 naar Zürich, daarna naar Parijs, waar zij met Ossip Zetkin trouwde (overleden 1889), een Russische balling. In 1891 richtte zij een socialistisch tijdschrift voor vrouwen op: *Die Gleichheit* dat zij tot 1917 redigeerde. Op het eerste internationale kongres voor socialistische vrouwen te Stuttgart (1907) werd zij sekretaris van de internationale socialistische vrouwenbeweging. Zij behoorde tot de groep Internationale, waaruit de Spartakusbond voortkwam en ging in 1919 van de USPD over naar de KPD.

69. Het partijkongres van de SPD te Neurenberg vond plaats op 13-19.9.1908. Op de agenda stonden o.a. 'Sozialpolitik und der neue Kurs; die Reichsfinanzreform'.

70. Johannes F.H. Timm (1866-1945), oorspronkelijk kleermaker, later vakbondsfunctionaris en voorzitter van het distrikt Zuid-Beieren van de SPD; in 1905 kwam hij in de Beierse landdag, 1918-1919 minister van justitie in het kabinet-Eisner.

71. Het partijkongres in Leipzig had plaats 12-18.9.1909.

72. Hans Block (1870-1953) was in 1905 tijdelijk redakteur van *Vorwärts* en in 1913 redakteur van de *Leipziger Volkszeitung*.

73. Karl Kautsky was de zoon van de Tsjechische toneeldekorschilder Johann Kautsky en de Duitse toneelster en schrijfster Minna Kautsky-Jaich, die allebei de Oostenrijkse nationaliteit hadden. (Kautsky, Erinnerungen, pp. 72-109).

74. Julian Borchardt (1868-1932); studie te Brussel (1896-1900); redakteur o.a. van de *Königsberger Volkszeitung* (1901-1906); reizend propagandist (1907-1913), lid van het Pruisische huis van afgevaardigden (1911-1913); gaf het blad *Lichtstrahlen* uit; sept. 1913-apr. 1916 en nov. 1918-1921. Hij schreef o.a. *Wie sollen wir unsre Kinder ohne Prügel erziehen*, Berlin 1919.

75. Aaltje (Aal) Noordewier-Reddingius (1868-1949), zangeres, was getrouwd met de broer van mw Pannekoek-Nassau Noordewier, dr. Michiel Noordewier, klassikus en schilder (1858-1942).

76. Hermann Böse (1871-1944 in de gevangenis), leraar aan een doofstommeninstituut te Bremen, in 1907 muziekleraar aan een middelbare school; bestuurslid van de Bremer lerarenvereniging; ging in 1918 over van de SPD naar de KPD; in 1933 ontslagen. Hij verzamelde volksliederen. (Stöhr, *Lehrer und Arbeiterbewegung* II, p. 9).

77. Pannekoek schreef de volgende artikelen in de *Zeitungskorrespondenz* over dit onderwerp: *Organisches Wahlrecht* (27.6.1908), *Das Preussische Wahlrecht* (6.2.1910), *Das allgemeine gleiche Wahlrecht* (19.2.1910), *Das Bürgertum im Wahlrechtskampf* (19.3.1910).

78. Vóór de demonstratie op 6.3.10.1910 te Berlijn, vonden er demonstraties plaats op 6.2.1910 in Halle, Bielefeld en Solingen; op 13.2.1910 in heel Pruisen. De aankondiging dat er 42 vergaderingen in Berlijn zouden worden gehouden, leidde tot de door Pannekoek vermelde zin van de 'Polizeipräsident' A. Traugott von Jagow, die staat in *Vorwärts* 13.2.1910, p. 2; deze beschikking werd op 12.2.1910 afgekondigd (id. 13.2.1910). Pannekoek is dus niet helemaal exakt.

79. In een brief aan Kautsky schreef Pannekoek op 14.4.1912 vanuit Bremen: '...Und diese Frage der Erwartungen vom Parlamentarismus schliesst sich an die Frage des Massenstreiks an, worin der Gegensatz vor 2 Jahren zuerst schroff zu Tage trat.' (archieef-Kautsky D XVIII 416)

80. Karl Liebknecht (1871-1919), jurist te Berlijn, zoon van Wilhelm Liebknecht; vurig antimilitarist, behoorde tot de linkse oppositie binnen de SPD, tijdens de Eerste Wereldoorlog tot de groep Internationale. Wegens hoogverraad werd hij tot twee jaar gevangenis veroordeeld. Na een linkse demonstratie in Berlijn (1919) werd hij evenals Rosa Luxemburg door rechtse troepen vermoord.

81. Pannekoek onderschat hier zijn medewerking aan *De Tribune*.

82. In Pannekoeks manuscript staat ten onrechte 1908; dit werd verbeterd in 1909. Op 12.12.1908 had een vergadering van het partijbestuur van de SDAP plaats, waarop ook de redacteuren van *De Tribune* aanwezig waren. Het PB konstateerde dat de besluiten van de partijkongressen te Utrecht (1906) en Haarlem (1907) door hen waren overtreden. De redacteuren ontkenden daarentegen dat partijorganen of personen in *De Tribune* waren aangevallen en waren bereid—zo dit al was gebeurd—om zich daarvan te onthouden, tenzij anderen hén aanvielen. De meerderheid van de PB nam hiermee genoegen, maar de minderheid, Helsdingen en Schaper, nam daarop ontslag als lid van het PB. Bij referendum werden zij herkozen en was een meerderheid van de leden van de SDAP voor het houden van een buitengewoon kongres op 13 en 14.2.1909 te Deventer. (Vliegen, *Kracht II*, pp. 276-283.) *De Tribune* begon in 1907 te verschijnen, werd in 1909 orgaan van de SDAP, in 1918 van de CPH/CPN en werd in 1937 verboden.

83. Pannekoek aan F. van der Goes, februari 1909 (archief Van der Goes 1803).

84. *Het Weekblad* (1909-1919). Bijvoegsel van *Het Volk*. Onder redactie van F.M. Wibaut en H. Roland Holst; na 1910 waren F.M. Wibaut en F. van der Goes de redacteuren.

85. De oprichtingsvergadering van de Sociaal-Demokratische partij in Nederland was op 14 maart 1909. (Ravesteyn, Wording, p. 103)

86. Zie Vliegen, Kracht II, p. 57; Comptes-rendu Congrès Socialiste International...1904, pp. 112-113.

87. In 1904 was de sekretaris van de Socialistische Internationale nog de Belg Victor Serwy. Camille Huysmans (1871-1968), Vlaamse socialist, Belgisch staatsman, zou pas in 1905 optreden als sekretaris van het Internationaal Socialistisch Bureau en deze functie behouden tot 1921.

88. Het voorgaande doelt op de eerste moeilijkheden binnen de SDP. Op 18 februari 1909 schreef C. Huysmans, sekretaris van het Internationaal Socialistisch Bureau een brief aan de redactie van *De Tribune* waarin hij waarschuwde voor een splitsing—met verwijzing naar het besluit genomen op het Internationale Socialistische Congres te Amsterdam (1904)—dat per land maar één partij bij de Internationale aangesloten kon zijn. Op een vergadering van de Tribune-redactie met ongeveer 250 leden en ex-leden van de SDAP (sympathiserend met *De Tribune*), gehouden 21.2.1909, werd een besluit genomen over de te volgen tactiek, wanneer een referendum onder de leden der SDAP de besluiten van het partijcongres te Deventer zou bekrachtigen. Deze hielden o.a. roeyering uit de SDAP van de Tribune-redacteuren in. Gorter en Wijnkoop bezochten het ISB op 10.3.1909 te Brussel; aanwezig waren C. Huysmans, Ed. Anseele, E. Vandervelde. Toen bleek dat Gorter, in tegenstelling tot Wijnkoop, voor een kompromis met de SDAP voelde. Huysmans legde op 17.3.1909 een uitgewerkt kompromis-voorstel voor aan partijbestuur, kamerfractie en redactie van *Het Volk*, dat door deze SDAP-instanties werd goedgekeurd. Het sinds 14 maart bestaande SDP-bestuur keurde het met vier tegen twee (nl. M. Mendels en H. Gorter) stemmen af, maakte dit schriftelijk kenbaar aan Huysmans en publiceerde het in de pers op 19 maart. Wijnkoop was voor deze gang van zaken verantwoordelijk. Huysmans zag toen van verdere bemiddeling af. De SDP-vergadering van 21.3.1909 kon niet anders doen dan de gang van zaken achteraf goedkeuren, in de vorm van steun aan de motie-Rotterdam, die met 251 tegen 127 stemmen werd aangenomen. Uit de stemverhouding blijkt dat vele SDP-leden dit optreden van het partijbestuur van de SDP niet bewonderden. (Vliegen, Kracht II, pp. 302-308; Böhl, Gorter, pp. 50-53; Van Ravesteyn, Wording, pp. 103-107; *De Tribune*, 27.3.1909, Wijnkoop, Naweeën).

89. Die Gründung der 'Sozialdemokratische Partei in Nederland' (S.D.P.) Adresse an die Internationale. Hrsg. vom Vorstand der S.D.P., Berlin 1909. Verlag: Dr. A. Pannekoek, Zehlendorf, Gertraudstr. 10. Ook in het Frans vertaald: La Fondation du Parti social-démocrate des Pays-Bas... Adressée à l'Internationale. Ed. par la direction du S.D.P.

90. H. Gorter, Het historisch materialisme voor arbeiders verklaard. Amsterdam [1908]. Deze verhandeling was eerst als feuilleton in *De Tribune* verschenen in de nrs. 22.2.1908-11.7.1908. De Duitse vertaling luidt: Der historische Materialismus. Für Arbeiter erklärt von H. Gorter. Aus dem Holländi-

schen übersetzt von Anna Pannekoek. Mit einem Vorwort von K. Kautsky. Stuttgart 1909. Latere drukken kwamen in 1910 en in 1913 uit en een 'zweite bedeutend vermehrte Ausgabe' te Berlin 1921.

91. Troelstra beriep zich op de 'Provisorische Statuten der Internationalen Arbeiter-Assoziation' opgemaakt op 28.9.1864. De leden van het comité verklaren 'dass diese Internationale Assoziation und alle Gesellschaften und Individuen, die sich ihr anschliessen, Wahrheit, Gerechtigkeit und Sittlichkeit anerkennen als die Regel ihres Verhaltens zueinander und zu allen Menschen, ohne Rücksicht auf Farbe, Glauben oder Nationalität.' (Marx-Engels Werke 16, p. 15).

92. H. Gorter, Klasse-moraal, Een antwoord aan Jhr. de Savornin Lohman en Mr. P.J. Troelstra, Amsterdam [1908]. Deze brochure is identiek aan het stuk in *De Tribune*, 5.12.1908, bijlage. In *Het Volk*, 12.1.1909 verscheen een bestrijding, terwijl Troelstra id., 21.1.1909 betoogde dat Gorter door het weglaten van het slot van zijn rede een onjuist beeld gaf. Gorter publiceerde daarop in *De Tribune*, 23.1.1909 'Nog eens: Klasse-moraal' en id., 13.2.1909 (tweede blad) 'Weder: Klasse-moraal'. (Zie ook Böhl, Gorter, pp. 32-35).

93. Revi's: huiselijke benaming binnen de linkervleugel van de SDAP, later de SDP, voor 'revisionisten', aanhangers van E. Bernstein, die binnen de SDAP aan de rechterzijde stonden, samenwerking met linkse burgerlijke partijen niet afwezen en minder nadruk op de klassenstrijd legden.

94. Pannekoek bedoelt: Friedrich Engels und Karl Marx, Briefwechsel. Hrsg. von A. Bebel und Ed. Bernstein. Stuttgart 1913. Van Mehring verscheen in 1913 de tweede druk van Briefe von Ferdinand Lassalle an Karl Marx und Friedrich Engels (1849-1862), oorspronkelijk als deel IV van de uitgave Karl Marx, Friedrich Engels und Ferdinand Lassalle, Aus dem literarischen Nachlass, Stuttgart 1902 verschenen.

95. In de *Bremer Bürger-Zeitung*, 25.2.1911, verscheen van Pannekoek: Marx der Ethiker. In de Zeitungskorrespondenz schreef hij hierover: no. 46 (12.12.1908) Klassenethik; no. 91 (30.10.1909) Bürgerliche und proletarische Ethik.

96. Joh. Wellmann (1871-1932), partijsekretaris te Bremen als opvolger van W. Pieck. Hij stond aanvankelijk links binnen de SPD. Zie voor het partijleven in Bremen: Karl-Ernst Moring, Die sozialdemokratische Partei in Bremen, pp. 103-208.

97. J.A. Wilhelm Holzmeier (1864-1917), onderwijzer, sinds 1888 in Bremen; lid van de Bremer lerarenvereniging en leider in het verzet van de leerkrachten tegen reaktionaire maatregelen inzake het onderwijs en deswege ontslagen in feb. 1910; sinds 1904 lid van de SPD; medeondertekenaar van de openlijke gelukwensers aan de 70-jarige Bebel in 1910; redakteur van de *Bremer Bürger-Zeitung* (maart 1910); werd in 1911 'reformistisch' tegenover de linkse SPDers zoals Henke en Pannekoek. (Moring, a.w., pp. 120, 134, 136 en Stöhr, Lehrer und Arbeiterbewegung II, pp. 18-19).

98. Emil Sonnemann (1869-1950) pseud. Jürgen Brand; volgde als landarbeider een opleiding tot onderwijzer en onderwees eerst in een gevangenis, in 1898 aan een volksschool in Bremen; werd omstreeks 1900 lid van de SPD; na 1904 actief als jeugdleider; in 1910 gesuspendeerd als onderwijzer wegens ondertekening van een gelukwens aan de 70-jarige Bebel, in 1913 definitief ontslagen; daarna schrijver en propagandist, hij dichtte o.a. 'Wir sind jung,

die Welt ist offen'. Hij schreef muziekkritieken in de *Bremer Bürger-Zeitung*, waarvan hij in 1916 redakteur werd. Tenslotte was hij directeur van een gevangenis (1919-1934). (Stöhr, Lehrer und Arbeiterbewegung II, p. 46).

99. Nikolaus Lenau (1802-1850), Oostenr. dichter met in zijn politieke gedichten propaganda voor politieke en religieuze vrijheid en vooruitgang. Heinrich Heine (1797-1856 te Parijs) jurist, schrijver en dichter; ging in 1831 als journalist naar Parijs; in Duitsland werden zijn boeken, die scherp kerk en staat bekritiseerden, verboden.

100. Johann Knief (1880-1919), onderwijzer in Bremen (1900-1911), werd in 1906 lid van de SPD; redakteur van de *Bremer Bürger-Zeitung* (1911-1916). Binnen de SPD stond Knief op de uiterste linkerzijde, werd leider van de Bremer 'Linksradikalen' later 'Internationale Kommunisten Deutschlands' genoemd, die zich in 1918 aansloten bij de KPD. Hij gaf *Arbeiterpolitik* (1916-1919) uit. (Stöhr, Lehrer und Arbeiterbewegung II, p. 22).

101. Waarschijnlijk identiek met Karl Dantz van wie 'Der Aufstieg. Ein Sprechchor der Leidenden, Hoffenden und Triumphierenden', Arbeiterjugend-Verlag, Berlin 1927, verscheen.

102. Het partijcongres te Maagdenburg had plaats op 18-24.9.1910.

103. Op het congres te Maagdenburg stonden de sociaal-demokraten van Baden en Beieren op de rechtervleugel van de SPD inzake de stemming over het budget in de Landdag en Rijksdag en tegenover het Partijbestuur, dat de wijze van stemmen centraal had geregeld. De centralistische tendens kreeg de meerderheid; Pannekoek stemde voor de voorstellen van het partijbestuur.

104. Pannekoek bedoelt hier de gekozen volksvertegenwoordigingen in de afzonderlijke Duitse staten, die sinds 1870 het Duitse keizerrijk vormden.

105. Hugo Haase (1863-1919), tot 1911 jurist in Königsberg, daarna te Berlijn; sinds eind van de jaren '80 sociaal-demokraat. Als opvolger van P. Singer werd hij op het congres te Jena (1911) voorzitter van de SPD naast A. Bebel, daarna naast F. Ebert. Hij stond in deze jaren op de linkervleugel van de SPD. In 1917 was hij een van de oprichters van de USPD. (Protokoll...Jena 1911, pp. 371-374).

106. Ludwig Frank (1874-1914), jurist te Mannheim, werd omstreeks 1900 lid van de SPD, leider van de sociaal-demokratische fractie van de Landdag van Baden, waarvan hij 1904-1914 lid was; lid van de Rijksdag 1907-1914. Hij sneuvelde als een van de eerste oorlogsvrijwilligers in de Eerste Wereldoorlog.

107. J.H.W. Dietz (1843-1922), afkomstig uit Lübeck, was te Stuttgart uitgever van sociaal-demokratische boeken en periodieken o.a. van *Die Neue Zeit*. Hij zou, zonder zich in de partijstrijd te mengen, sympathie voor de rechtervleugel van de SPD gehad hebben.

108. Inzake de 'Preussische Wahlrechtsvorlage' werd op het partijcongres van 1910 in resolutie 100, ingediend door Rosa Luxemburg en een zestigtal andere afgevaardigden, (o.a. Pannekoek, Henke, Wellmann, H. Schulz uit Bremen), voorgesteld om de verkiezingsstrijd in Pruisen door massa-acties te steunen 'wobei alle Mittel, darunter auch der politische Massenstreik, nötigenfalls zur Anwendung gebracht werden müssen.' Rosa Luxemburg verdedigde deze resolutie (Protokoll Magdeburg 1910, pp. 181-182, 426-450). Paul Lensch was niet op het congres te Maagdenburg, wel op dat te Jena.

109. In dit artikel, Zeitungskorrespondenz 95 (27.11.1909) polemiseerde Pannekoek tegen een artikel van Paul Kampffmeyer, Die sozialistische Theorie und die Praktiker der Arbeiterbewegung, *Sozialistische Monatshefte* 1909 III, pp. 1481-1486, dat o.a. de opvattingen van Pannekoek bestreed. Pannekoeks stuk richtte zich echter vooral tegen een opstel van Max Maurenbrecher, Schulung der Funktionäre (*Sozialistische Monatshefte* 1909 III (4.11.1909), pp. 1405-1411).

110. In het *Correspondenzblatt der Generalkommission der Gewerkschaften Deutschlands* stond in het nummer 14.1.1911, pp. 21-23 een ongesigneerd artikel, Dr. Pannekoek und die deutschen Gewerkschaften, waarin stelling werd genomen tegen zijn artikel dat was verschenen in de *Bremer Bürger-Zeitung* en de *Leipziger Volkszeitung* 'Gewerkschaftliche Demokratie' (Zeitungskorrespondenz 150, 17.12.1910). De schrijver legde een verband tussen Pannekoeks artikel en het optreden van A. von Elm in november 1910 te Hamburg, die sprak over 'Massen und Führer'. Hij deed een aanval op Pannekoeks welvarende omstandigheden in Bremen als betaald functionaris van partij en vakbeweging: 'Auch seine Lebensgewohnheiten stehen auf einer ungleich höheren Stufe. Er wohnt in der Prager Strasse in Bremen, einer Gegend, wo sonst nur die wohlhabende Bourgeoisie zu wohnen pflegt, also, wie man in Bremen sagt: in "Protzenhausen", wo es natürlich viel leichter ist, mit den Arbeitermassen in Fühlung zu bleiben als den Gewerkschaftsbeamten, die in Arbeiterstrassen wohnen' (p. 23). 'Protzenhausen' kan men hier vertalen met 'Goudkust'. Zie over dit conflict ook Moring, a.w., pp. 137-140.

111. Het plan tot verandering van het kontrakt van Pannekoek werd op de ledenvergadering van 14.4.1911, na levendige discussie, aangenomen. (Moring, a.w., p. 116).

112. De juiste titel van Josef Strassers brochure is 'Der Arbeiter und die Nation', Reichenberg 1912. Pannekoek merkte deze brochure waarschijnlijk op door de recensie van G. Eckstein in *Die Neue Zeit* 1911-1912 II, pp. 562-564. Nog in 1912 verscheen van de brochure een tweede 'vermehrte' druk.

113. A. Pannekoek, Die taktischen Differenzen in der Arbeiterbewegung, Hamburg 1909.

114. A. Pannekoek, Die Abschaffung des Eigentums, des Staates und der Religion. Vorträge gehalten im Oktober 1911 in Stuttgart, Stuttgart o.J. Een brochure met deze titel, te Leipzig uitgegeven in 1911, is niet te vinden.

115. August Thalheimer (1884-1948 te Havana), studie te München, Berlijn, Straatsburg en in Engeland: talen en etnologie en te Berlijn filosofie en economie; redakteur van de *Freie Volkszeitung* (Göppingen) 1909-1912, en van *Volksfreund* (Brunswijk) 1914-1916; stond links binnen de SPD, bestreed de oorlog en de godsvrede, tijdens Wereldoorlog I; lid van de Spartakus-groep in Wurtemberg, een van de oprichters van de KPD (1920), doch in 1924 uit het partijbestuur gezet. Met de zuster van Thalheimer bedoelt Pannekoek waarschijnlijk Bertha Thalheimer.

116. A. Pannekoek, Die Machtmittel des Proletariats. Vortrag..., Oktober 1910, Stuttgart o.J. In het nawoord vermeldde Pannekoek de aanvallen van Karl Hildenbrandt in de *Tagwacht* 12 en 14 nov. [1910], waarop Pannekoek in hetzelfde blad (artikelen van 1, 2, 3 december) antwoordde. Toen Keil op 5.12.1910 in een redactioneel artikel de aanval herhaalde, werd Pannekoeks tegenartikel niet geplaatst. Daarbij kwam ook het gebeurde op het partijcongres te Maagdenburg ter sprake. Zie boven noot 108.

117. In deze tijd waren van Otto Bauer verschenen: Die Teuerung, eine Einführung in die Wirtschaftspolitik der Sozialdemokratie, Wien 1910 en Krieg oder Friede in den Gewerkschaften, Wien 1910. Waarschijnlijk doelt Pannekoek op zijn werk: Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie, 1907.

118. Morris Jastrow jr., Die Religion Babyloniens und Assyriens, Uebers. aus dem Engl., 3 Bde, Giessen 1905-1912.

119. Friedrich Adler (1879-1960 Zürich), fysikus en Oostenrijks sociaal-demokraat; zoon van Viktor Adler, Redakteur van *Volksrecht* (1910), uitgever van *Der Kampf* (1912-1934), voorzitter van de Sociaal-demokratische partij van Oostenrijk (1911-1925). Hij vermoordde in 1916 de Oostenrijkse minister-president Stürgkh, als protest tegen zijn militaristische politiek. Na de hereniging van de Tweede en de 'Twee en een halve' Internationale op het congres te Hamburg in 1923, werd hij sekretaris van de daar gestichte Socialistische Arbeiders-Internationale (SAI), hetgeen hij bleef tot 1940.

120. Heinrich Brandler (1881 in Noord-Bohemen-1967), metselaar; werd in 1897 lid van de 'vrije' vakbeweging; lid van de SPD in 1901, vervulde functies te Bremen in partij en vakbeweging (1904-1908); ging in 1908 als bouwvakker naar Zwitserland en woonde na 1913 in Chemnitz; behoorde tot de linkervleugel van de SPD; maakte na 1914 deel uit van de groep Internationale, de Spartakusgroep in 1916 en was lid van de KPD (1919-1925).

121. Robert Grimm (1881-1958) drukker; Zwitsers sociaal-demokraat, 'Arbeitersekretär' in Bazel (1905-1909), een functie die hier vooral propaganda en organisatie inhield; hoofdredakteur van de *Berner Tagwacht* (1909-1918), voorzitter van de Sociaal-demokratische partij kanton Bern (1911-1943) en lid van het Zwitserse parlement (1911-1955). Hij was sekretaris van de in Zimmerwald (1915) opgerichte Internationale Sozialistische Kommission en vormde toen het centrum van alle linksen binnen en buiten de Europese sociaal-demokratische partijen. (Lademacher, Zimmerwalder Bewegung I; Robert Grimm—Revolutionär und Staatsmann, pp. 87-97).

122. Das Vertretungssystem in der Arbeiterbewegung, *BBZ*, 22.4.1911.

123. Johann Heinrich Schmalfeldt (1850-1938), oorspronkelijk sigarenmaker, later caféhouder in Bremerhaven; in 1891 actief in de omstreken van Bremen, SPD-afgevaardigde in de Rijksdag (1903-jan. 1907). (Max Schwarz, MDR, Biographisches Handbuch der Reichstage [Hannover, 1965]; Moring, a.w., pp. 22, 72, 100, 148 e.v.).

124. Karl Hildenbrandt (1864-1935) was tot 1912 redakteur van sociaal-demokratische bladen; in 1913 kwam hij in de directie van de 'Volksfürsorge' een verzekeringsmaatschappij op coöperatieve grondslag van de vakbeweging te Hamburg; afgevaardigde in de Wurtembergse Landdag (1900-1913), in de Rijksdag (1903-1918). Hij bestreed Pannekoek in de *Schwäbische Tagwacht* (4.11.1910) in 'Die Sozialisierung der Gesellschaft' en in id. (12, 14.11.1910) 'Alte oder neue Taktik' I en II. Hij stelde hierin centraal: moet algemene staking of parlementarisme het belangrijkste wapen in de strijd van de arbeiders zijn?

125. A. von Elm sprak over het onderwerp 'Massen und Führer' op de bijeenkomst van 26 november 1910 in het vakbondsgedouw te Hamburg. Een verslag van deze lezing werd door het *Correspondenzblatt der Generalkommission*, 7.1.1911, pp. 6-10 overgenomen uit de *Hamburger Echo* (29.11.1910). Daarna publiceerde het genoemde *Correspondenzblatt* een aanval op Panne-

koek in het nummer van 14.1.1911 (zie boven noot 110) maar gaf Pannekoek gelegenheid om te reageren met toevoeging van een nawoord vanwege de redactie in nummer 28.1.1911. Tenslotte zou A. von Elm zijn visie op vakbondsorganisatie nog eens uiteen zetten in het *Correspondenzblatt* 25.2 en 4.3.1911 onder de titel 'Massen und Führer' met als ondertitels: I. Stimmungsmache gegen die Gewerkschaftsführer, II. Die Bedeutung einer ständigen Vertreterkörperschaft für die Gewerkschaften. Adolf von Elm (1857-1918), afkomstig uit Hamburg, coöperator, leider van de 'Volksfürsorge' te Hamburg; met Legien zeer actief in de Duitse vakbeweging.

126. Franz Laufkötter (1857-1925), oorspr. leraar; hield voordrachten o.a. over Marx en economie voor arbeidersverenigingen en ontwikkelingsclubs, en schreef onder het pseudoniem Bruno artikelen voor de partij- en vakbondspers; 1886-1893 bedrijfsleider van een bakkerscoöperatie.

127. Carl Legien (1861-1920), houtbewerker (draaier) trad in 1885 toe tot de toen verboden sociaal-demokratische beweging in Frankfurt; organiseerde te Hamburg de houtbewerkers; in 1890 voorzitter van de 'Generalkommission der Gewerkschaften'; in 1919 voorzitter van de Allgemeine Deutsche Gewerkschaftsbund. Binnen de SPD stond hij op de rechtervleugel.

128. Een debat over 'massa-leiders' vond begin maart 1911 plaats in Hamburg, waarbij Pannekoek het eerst sprak en Carl Legien als coreferent optrad. Zie: *Hamburger Echo*, 53, 23, bijlage van 3.3.1911 (Kollektie Pannekoek 275 a).

129. August Winnig (1878-1956), metselaar en al jong actief in de vakbeweging; in 1905 redakteur van *Der Grundstein*, orgaan van de algemene metselaarsbond in Duitsland; in 1913 voorzitter van de Duitse Bouwvakarbeidersbond. Vanwege deelname aan de Kapp-putsch werd hij in 1920 uit de SPD gestoten. Zie voor het debat tussen Pannekoek en Winnig over Radikalismus und Revisionismus, *Bremer-Bürgerzeitung*, 30.3.1912.

130. De persoonlijke verhouding tussen Karl Kautsky en Rosa Luxemburg werd na 1908 verstoord door de nauwe persoonlijke binding van Kautsky's vrouw met Rosa Luxemburg. De polemiek tussen Kautsky en Luxemburg vond plaats in *Die Neue Zeit* 1909-1910 II, 8.4.1910 tot 19.8.1910 en handelde inderdaad over de 'Massenstreik' waarbij de toon steeds meer verbitert en persoonlijk werd. (Zie: August Bebels Briefwechsel mit Karl Kautsky, Assen 1971, pp. 192-193, 221 noot 3, 229-231).

131. Pannekoeks artikelen tegen Kautsky's opvattingen handelen over de 'Massenstreik'. Pannekoek schreef aan Kautsky op 5.5.1910 vanuit Bremen: 'Ich schicke zugleich hiermit den 3. und 4. ten meiner Artikel in der *Bürgerzeitung* über den Massenstreik; auch 1. und 2. lagen fertig, aber gerade traf ein Telegramm von Rosa ein, ich sollte ihr die Artikel schicken, und da ich keine andere zur Hand hatte, schickte ich ihr die für Sie bestimmten Exemplare des 1. und 2. Artikels mit der Bitte, sie Ihnen nach Gebrauch übergeben zu wollen.'... Pannekoek schrijft dat Kautsky al vroeger opgemerkt moet hebben, bij een discussie op een zondagmorgen (6.3.1910) waar hij toevallig bij was, dat Pannekoek inzake de algemene staking 'Völlig mit ihr [Rosa Luxemburg] einverstanden war; ich bemerkte damals erst, dass Sie anderer Meinung waren.' De grote belangstelling van de arbeiders in Bremen heeft gemaakt dat hij zijn opvattingen in de vorm van een polemiek tegen het artikel van Kautsky uitwerkte. (Archief-Kautsky D XVIII 409).

132. De Duitse regering zond eind juni 1911 een kanonneerboot 'Panther' naar Agadir in Marokko, dat gedeeltelijk door Frankrijk was bezet, om aan de Duitse eis van economische invloed daar kracht bij te zetten. De Engelse regering protesteerde scherp en in de maand juli 1911 was de internationale toestand zeer gespannen. Pas begin november 1911 kwamen Frankrijk en Duitsland tot een vergelijk.

133. Wilhelm Pfannkuch (1841-1923), meubelmaker, sinds 1868 actief in de vakbeweging en aanhanger van Lassalle, sinds 1894 lid van het partijbestuur van de SPD en vanaf 1884 met onderbrekingen lid van de Rijksdag.

134. Hermann Molkenbuhr (1851-1927), tot 1890 sigarenmaker; eerst actief in de ADAV, de arbeiderspartij door Lassalle opgericht; 1879-1884 in Noord-Amerika tengevolge van de socialistenwet in Duitsland; redakteur van de *Hamburger Echo* (1891-1904); in 1904 sekretaris van het partijbestuur van de SPD.

135. Op het partijcongres te Jena (10-16.9.1911) sprak Bebel over de Marokkwestie. Het partijbestuur had een resolutie (no. 71) ingediend als protest tegen de oorlogshetze van militaristen en imperialisten, met de eis om de Rijksdag bijeen te roepen. Door Rosa Luxemburg, Gustav Hoch en Clara Zetkin werd een amendement (no. 82) ingediend, dat de resolutie aanscherpte en de onderdrukking en uitbuiting van de inheemse bevolking aan de kaak stelde. De resolutie werd aangenomen, het amendement werd afgewezen. (Protokoll Jena 1911, pp. 160, 162-163, 333-350).

136. Het waren niet Franse syndicalisten, maar de Belg Camille Huysmans, die te Berlijn het partijbestuur van de SPD wilde raadplegen over het bijeenroepen van het Internationaal Socialistisch Bureau voor overleg inzake de Marokko-krisis. (Protokoll Jena 1911, pp. 216, 247-249).

137. Deze passage slaat waarschijnlijk op het amendement van Karl Liebknecht n.a.v. het reeds vermelde referaat van Bebel over de Marokko-krisis, betreffende actie van de massa tegen de oorlog in de toekomst. (Protokoll Jena 1911, p. 350).

138. De verkiezingen voor de Rijksdag op 12.1.1912 waren een groot succes voor de sociaal-demokraten, die 4.2 miljoen stemmen van de 12 miljoen kregen, met uiteindelijk 110 afgevaardigden; ook Karl Liebknecht werd gekozen. In Berlijn kregen de Sociaal-demokraten 75% van de geldige stemmen. (Zie *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung* II, p. 176.).

139. Stichwahlabkommen is een afspraak over de herstemmingen. Als in een distrikt geen van de kandidaten de vereiste meerderheid kreeg, moest een herstemming plaatsvinden tussen de twee kandidaten met de meeste stemmen. Om een kandidaat dan aan de meerderheid te helpen waren afspraken nodig met de partijen van de afgevalen kandidaten.

140. Philipp Scheidemann (1865-1939 Kopenhagen), opleiding tot typograaf; aansluiting bij de sociaal-democratie (1883); werd in 1895 als zetter-korrekter bevorderd tot redakteur van de *Mitteldeutsche Sonntagszeitung* (Giessen) en na 1900 redakteur van partijkranten te Neurenberg, Offenbach a.M. en Kassel. Lid van de Rijksdag (1903-1918), in 1912 korte tijd vice-president van de Rijksdag; behoorde steeds tot de rechtervleugel van de SPD en maakte tussen 1918-1919 korte tijd deel uit van de regering. Burgemeester van Kassel (1920-1925); emigreerde juli 1933.

141. *NZ* 1911-1912 I, pp. 43-49, 77-84, 106-117, Karl Kautsky, Die Aktion der Masse.

142. *NZ* 1911-1912 II, pp. 541-550, 585-593, 609-616, Ant. Pannekoek, Massenaktion und Revolution. Id., pp. 654-664, 688-698, 723-733. Karl Kautsky, Die neue Taktik. *NZ* 1912-1913 I, pp. 272-281, 365-373, Ant. Pannekoek, Marxistische Theorie und revolutionäre Taktik; id., pp. 611-612, Zum Schluss in het nummer van 24.1.1913 met in een noot het naschrift van Kautsky, waarin hij meedeelt af te zien van een uitvoerig antwoord.

143. Het Communistisch Manifest verscheen omstreeks 24.2.1848.

144. In de Erste Beilage zum *Hamburger Echo* 215 (13.9.1913) staat een verslag van een voordracht van Pannekoek over 'der politische Massenstreik'. Pannekoek wijst voortdurend op de geestelijke kracht van het proletariaat. Als het in opstand komt, zal de bourgeoisie trachten de arbeidersklasse op alle mogelijke manieren uit elkaar te slaan. 'Die Kraft der Arbeiterschaft liegt in diesem Falle in der Stärke ihres Organisationsbewusstseins, ihrer Disziplin und ihrer politischen Einsicht,' (cursief van Pannekoek). In de Erste Beilage zum *Hamburger Echo* 227 (27.9.1913) staat een voortzetting van de debatten. Hierin komt eveneens een uiteenzetting van Pannekoek voor.

145. In *Die Neue Zeit* van 24.11.1911, p. 283 begint naast de 'Zeitschriften-schau' van Pannekoek een rubriek 'Literarische Rundschau', die ook vroeger al in *NZ* werd geplaatst. Vanaf april 1912 (jaargang 1911-1912 II) is de rubriek 'Zeitschriftenschau' niet meer aanwezig. Uit een briefkaart van Pannekoek aan Eckstein 8.3.1912 en een brief van Pannekoek aan K. Kautsky van 18.3.1912 blijkt dat de redactie van *NZ* een referaat uit het overzicht van de tijdschriften betreffende de 'Rev. Soc.' wilde weglaten 'da es von den Gegner ev. gegen uns ausgenutzt worden wäre'. Voor Pannekoek is een dergelijke censuur onverdraaglijk en hij oordeelde dat hij niet verder kon meewerken aan *NZ* als vast medewerker. Wel zou in 1912 de reeks artikelen over massa-actie van Kautsky en Pannekoek in *NZ* gepubliceerd worden, ondanks de opmerking van Bebel, die vreesde dat het plaatsen van dergelijke artikelen van Pannekoek de SPD schade zou toebrengen bij de volgende verkiezingen. (Archief Kautsky D XVIII 414, 415, 416; Bebel aan Luise Kautsky 5.8.1912 in August Babels Briefwechsel mit Karl Kautsky pp. 309-310).

146. Het was op 15.4.1913 25 jaar geleden dat Josef Dietzgen overleed. Het artikel van A. Pannekoek in: *NZ* 1912-1913 II, pp. 37-42.

147. *NZ* 1913-1914 I, pp. 110-116, Ant. Pannekoek, Deckungsfrage und Imperialismus. Dit was het laatste artikel van Pannekoek in het tijdschrift.

148. Het is niet duidelijk op welke uitgave Pannekoek doelt. Van Karl Liebknecht werden na zijn dood o.a. uitgegeven: *Reden und Aufsätze*, Hamburg 1921; *Politische Aufzeichnungen aus seinem Nachlass*, Berlin 1921; *Studien über die Bewegungsgesetze der Gesellschaftlichen Entwicklung*, München 1922. Het laatste werk lijkt in dit geval het meest waarschijnlijk te zijn.

149. Zie voor de activiteiten van Radek: D. Möller, Karl Radek in Deutschland. [Köln 1976].

150. K. Radek, *Der deutsche Imperialismus und die Arbeiterklasse*, Bremen 1912.

151. Leo Jogiches (pseud. Tyszka) (1867 Wilna-10.3.1919 Berlijn) zoon van rijke ouders, die na een gevangenisstraf van 4 maanden wegens agitatie onder

de arbeiders in Wilna, in 1890 naar Zwitserland vluchtte; hier leerde hij Rosa Luxemburg in 1891 kennen en werkte sindsdien in de Poolse arbeidersbeweging, die hij met anderen organiseerde in de sociaal-demokratische partij (SKP) in 1894, sinds 1900 verenigd met die van Litauen in de SDKPiL. Hij kreeg in 1899 de Zwitserse nationaliteit. Samen met Luxemburg nam hij deel in 1905 aan de beweging in Warschau tijdens de Russische revolutie, werd in 1906 veroordeeld tot 8 jaar, maar wist in 1907 Rusland te ontvluchten. Na 1908 zou hij de Poolse en Litause beweging vanuit Berlijn leiden. Goed organisator, verspreidde de geschriften van de groep Internationale en gaf in 1916 de Spartakus-brieven uit, leidde in 1918 de Spartakus-groep, later lid van de KPD; werd in de gevangenis vermoord.

152. Zie voor de moeilijkheden binnen de Poolse sociaal-democratie: J.P. Nettl, Rosa Luxemburg, pp. 574-583.

153. Karl Radek, *Meine Abrechnung*, Bremen Selbstverlag, 1913. De naam die door Pannekoek niet is ingevuld moet zijn 'Stanislas' (Radek, *Abrechnung*, pp. 33-34). De documentatie betreffende Radek in het archief van Pannekoek toont hoezeer hem deze zaak interesseerde.

154. Op het partijcongres van Chemnitz (15-21.9.1912) was A. Pannekoek aanwezig. Hier had een van de vele schermutselingen plaats tussen links en rechts binnen de SPD: nl. tussen Göppingen met de *Freie Volkszeitung* (gesticht in 1911), die met groot verlies werkte, aanvankelijk door het partijbestuur gesteund, met Thalheimer als redakteur en Radek als schrijver—en de *Donauwacht* te Ulm. Ebert bracht hierover uitvoerig verslag uit aan het congres. (Protokoll Chemnitz 1912, pp. 209-215). Redevoeringen van Schepperle (Göppingen) en Westmeyer (Stuttgart), id., pp. 225-230 en 232-234; verklaringen van K. Liebknecht en Ledebour, id., pp. 251-253. Pannekoek hield in een korte redevoering de mogelijkheid open dat aan Radek onrecht was gedaan, nadat deze het congres een schriftelijke verklaring had gegeven, (id., p. 515).

155. Protokoll Chemnitz, pp. 421-423. Pannekoek sprak ook nog over de herstemmingen en de daarbij te volgen tactiek: id., p. 341.

156. Gerhard Hildebrand uit Solingen-Oost, werd uitgesloten omdat hij blijkens uitlatingen in zijn boek 'Die Erschütterung der Industrieherrschaft und des Industriesozialismus' niet meer het partijprogramma van de SPD aanvaardde als basis. (Protokoll Chemnitz 1912, pp. 462, 507).

157. M. Tugan-Baranovskij (1865-1919), Russisch econoom, schreef o.a. *Theoretische Grundlagen des Marxismus*, Leipzig 1905. Pannekoek verwees in zijn artikel 'Theoretisches zur Ursache der Krisen' in *NZ* 1912-1913 I, pp. 780-792, slechts een keer naar Tugan-Baranovskij, *Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England*, Jena 1901.

158. *BBZ* 29 en 30.1.1913; *NZ* 1912-1913 I, pp. 780-792: Ant. Pannekoek, *Theoretisches zur Ursache der Krisen*. Ook in *De Nieuwe Tijd* 1916, pp. 268-285 zou Pannekoek nog hierover schrijven: De economische noodzakelijkheid van het imperialisme.

159. *NZ* 1912-1913 I, pp. 831-841, 862-874, Otto Bauer, *Die Akkumulation des Kapitals*.

160. R. Luxemburg, *Die Akkumulation des Kapitals. Ein Beitrag zur ökonomischen Erklärung des Imperialismus*, Berlin 1913. Zij citeert Pannekoek in

een noot op p. 28 'nebenbei'. Bij de vraag wie de produkten koopt, haalt zij spottend Pannekoeks opmerkingen in zijn artikel in de *Bremer Bürger-Zeitung* van 29.1.1913 aan en geeft als commentaar: 'Die Antwort gibt das Schema selbst in der einfachsten Weise denn alle Produkte finden dort (d.h. auf dem Papier der "Bremer Bürger-Zeitung") Absatz'. Verder noemt Rosa Luxemburg Pannekoek nog in verband met zijn artikel in *NZ* 1912-1913 I, pp. 780-792 (28.2.1913), *Theoretisches zur Ursache der Krisen*.

De titel van R. Luxemburgs later geschrift is: *Die Akkumulation des Kapitals oder Was die Epigonen aus der Marxschen Theorie gemacht haben. Eine Antikritik*. Leipzig 1921.

161. De Radek-zaak was op het partijcongres te Chemnitz (1912) verwezen naar een commissie van onderzoek.

162. Dit partijcongres te Jena vond plaats op 14-20.9.1913. Jena lag toen in het groot-hertogdom Saksen-Weimar.

163. Ernst Abbe (1840-1905), zoon van een arbeider; studeerde natuurkunde te Jena en Göttingen, hoogleraar in 1870, directeur van de sterrenwacht in 1877. Vanaf 1867 werkte hij samen met de firma Carl Zeiss en was in 1891 enig firmant. Hij richtte toen de Carl Zeiss-stichting op, die zijn sociale ideeën o.a. winstdeling verwezenlijkte.

164. L.D. Trotsky (1879-1940 Mexico) pseud. van L.D. Bronstein, geboren in Janovka, een dorp in de Oekraïne, als zoon van een Joodse pachter. Door revolutionaire activiteiten kwam hij in 1898 in de gevangenis, werd naar Siberië verbannen, vanwaar hij in 1902 ontvluchtte. In Londen schreef hij voor *Iskra*, het blad van Lenin, maar kritiseerde in 1903 Lenin én de Mensjewiki; nam deel aan de revolutie van 1905, woonde sinds 1907 o.a. in Wenen en streefde in 1913 een vereniging van de Russische arbeiderspartij na; daarna actief in links-socialistische anti-oorlogsakties en nam deel aan de conferenties van Zimmerwald en Kiental. Hij verzoende zich in 1917 met Lenin en organiseerde in 1918-1925 het Sovjet-Russische leger.

165. Alexander Helphand (1867 te Kiev—1924 bij Berlijn) pseud. Parvus, kwam in 1887 naar Zürich waar hij onder invloed van Plechanov sociaal-demokraat werd. Vervolgens was hij journalist te Berlijn, München, Leipzig, Dresden. Hij nam deel aan de Russische revolutie van 1905, ontvluchtte uit Siberië naar Duitsland, waar hij in Dortmund zijn 'Zeitungskorrespondenz' uitgaf. In 1910 ging hij via Wenen naar Constantinopel, waar hij rijk werd door internationale groothandel. Voor de Eerste Wereldoorlog stond hij links binnen de SPD, na 1914 behoorde hij tot de rechtse meerderheidsocialisten.

166. Deze gebeurtenis had plaats op het congres te Jena in 1911. (Protokoll Jena 1911, pp. 400, 411).

167. Op het partijcongres te Jena in 1913 kwamen de volgende vraagstukken aan de orde: werklozenzorg, belastingvraagstuk, meifeest, algemene staking (b.v. voor verkrijging van algemeen kiesrecht). (Protokoll Jena 1913, passim).

168. Jakob Hanecki (pseud. van J. Fürstenberg; 1879-1937), is niet dezelfde als Feliks Dzierzynski (1877-1926). Hanecki was lid van de Poolse en Litause Sociaal-demokratische partij en was daarin met Radek in deze jaren in de oppositie tegen Jogiches-Tyszka en R. Luxemburg; na 1917 was hij in dienst van de Sovjetrussische regering op verschillende volkskommissariaten werkzaam.

169. Protokoll Jena 1913, p. 537. De kwestie Radek was pas op het laatste moment aanhangig gemaakt bij de kommissie voor klachten. (id., p. 536). Radek was in augustus 1912 uit de Poolse Sociaal-demokratische partij gestoten. Per 1.7.1912 was hij echter lid van de SPD te Berlijn-Wilmersdorf geworden en vervolgens tot afgevaardigde van Bremen naar het partijcongres van Chemnitz gekozen. Begin sept. 1912 verhuisde Radek naar Bremen en werd lid van de Sociaal-demokratische partij aldaar. Zie voor deze zaak: J.P. Nettl, Luxemburg, pp. 586-591; Moring, Die sozialdemokratische Partei, pp. 177-195.

170. Protokoll Jena 1913, pp. 540-542, rede van K. Liebknecht; op p. 545 het besluit om iemand die door een bij het Internationaal Socialistisch Bureau aangesloten partij is uitgesloten, niet als lid op te nemen en om dit met terugwerkende kracht op het geval van Radek toe te passen.

171. Bebel stierf op 13.8.1913 te Passug, Zwitserland en werd op 17 augustus d.a.v. in Zürich begraven. Waarschijnlijk verwart Pannekoek Bebels uitvaart met die van Paul Singer, op 31.1.1911 overleden, die met veel eerbetoon op 5.2.1911 te Berlijn werd begraven. (Biograf. Lexikon, Berlijn 1970).

172. Protokoll Jena 1913, pp. 228-235; Scheidemann gaf een overzicht van het werk van het Partijbestuur en besprak toen ook de discussie over de algemene staking; id., pp. 288-293, Rosa Luxemburg viel inderdaad vooral Scheidemann aan in haar rede.

173. Pannekoek sprak op het congres te Jena voornamelijk over 'algemene staking' in verband met het kiesrecht voor de Pruisische landdag en voor de Rijksdag. De massa is—volgens hem—alleen in beweging te krijgen wanneer de massa het doel belangrijk vindt: 'So etwa das allgemeine Wahlrecht, die Verhinderung eines Krieges, die Verhinderung neuer Wucherzölle.' (Protokoll Jena 1913, pp. 308-309; citaat: p. 309).

174. Het voorstel van het Partijbestuur van de SPD over massa-aktie hield de verwerping van een algemene staking als politiek drukmiddel in. Dit voorstel werd door Rosa Luxemburg c.s. geamendeerd: massa-aktie is een positief strijdmiddel, maar dat haalde in deze vorm geen meerderheid. (Protokoll Jena 1913, pp. 192-195).

175. Pannekoek schreef één dag voor het congres van Bazel het artikel 'Die Internationale in Basel', Zeitungskorrespondenz 251, 23.11.1912.

176. Zeitungskorrespondenz 266, 15.3.1913, 'Patriotismus vor hundert Jahren und jetzt'. In de 'volkerenslag' bij Leipzig werd Napoleon I in 1813 verslagen; bij Sedan Napoleon III op 2 september 1870 door de Duitsers. Dit feit werd door nationalistische Duitsers vóór 1914 steeds feestelijk herdacht.

177. Koningin Luise van Pruisen (1776-1810), echtgenote van Friedrich Wilhelm III van Pruisen werd naar Napoleon afgevaardigd om een verzachting van de vrede van Tilsit (1807) te bewerkstelligen, hetgeen haar niet lukte. Zij is een vereerd persoon in de Duitse nationalistische geschiedschrijving.

178. Waarschijnlijk was dit de demonstratie op 3.4.1910 tegen het zogenaamde acht-klasse-kiesrecht. (Moring, Die sozialdemokratische Partei, p. 122).

179. Johann Voigt (1866-?), kistenmaker, in 1896 expeditie van de *Bremer Bürger-Zeitung*, 1897-1914 voorzitter van de Sociaal-demokratische Vereniging in Bremen.

180. Na de moord te Serajewo op de Oostenrijkse troonopvolger op 28.6.1914, verklaarde Oostenrijk aan Servië de oorlog (28.7.1914). Op 1 augustus brak de oorlog tussen Servië's bondgenoot Rusland en Oostenrijks bondgenoot Duitsland uit. Duitsland en Frankrijk mobiliseerden op zondag 2.8.1914; Duitsland viel op 2 augustus Luxemburg binnen en op 3 augustus België.

Anton Pannekoek, *Herinneringen uit de arbeidersbeweging / Weer in Nederland*

1. In de Rijksdag stemde de hele SPD-fractie op 4.8.1914 voor het verlenen van de gevraagde oorlogskredieten, ook de minderheid van 14 leden, die zich in het fractie-overleg op 3 augustus hiertegen had verklaard.

2. Johann Knief kreeg in de zware gevechten bij Noyon in oktober 1914 een zenuwshock en werd uit de krijgsdienst ontslagen. Door het vermelden van de zoneclips op 21.8.1914 staat vast dat Pannekoeks eerste reis naar Bremen nog in augustus 1914 plaats had. Daarom moet hij Knief tijdens zijn tweede reis—zomer 1915—naar Bremen ontmoet hebben.

3. Misschien was dit Nottebohm, redakteur van een blad te Dortmund en bekende van W. van Ravesteijn.

4. *NT* 1914, pp. 677-688, De ineenstorting van de Internationale; id. 1914, pp. 701-708, Politieke gevolgen van den oorlog; id. 1915, pp. 69-84, 137-151, De Sociaaldemokratie en de oorlog.

5. *Berner Tagwacht*, *Offizielles Publikationsorgan der sozialdemokratischen Partei der Schweiz*. Redakteur was Robert Grimm.

6. In de *Berner Tagwacht* XXII, pp. 245-247 (20, 21, 22.10.1914) verscheen Ant. Pannekoeks artikel: Der Zusammenbruch der Internationale. Het stemt grotendeels overeen met zijn artikel in *NT* 1914, pp. 677-688: De ineenstorting van de Internationale. Op p. 686 schreef Pannekoek: 'De tweede Internationale is dood; roemloos is zij in den wereldbrand ten onder gegaan. Maar deze dood is geen toeval. Hij drukt slechts uit, dat de Internationale zichzelf innerlijk overleefd had.' In het *Tagwacht*-artikel staat: 'Die zweite Internationale hat versagt, aber dieses Versagen ist kein Zufall. Sie hatte sich innerlich überlebt.'

Mogelijk was Grimm beter dan Pannekoek op de hoogte van de reis van Troelstra o.a. naar Berlijn in verband met het overbrengen van het Internationaal Socialistisch Bureau van Brussel naar Den Haag om het verder te laten functioneren.

7. *NT* 1915, pp. 343-352, 423-435, A. Pannekoek, Een stuk voorgeschiedenis van den wereldoorlog. Als brochure uitgegeven onder titel: Uit de voorgeschiedenis van den Wereldoorlog, Zutphen z.j.

8. *NT* 1916, pp. 554-571, 680-684, De Chartistenbeweging.

9. Het was de illegale uitgave 'Briefe in Schreibmaschinenschrift' of 'Zur Information' (1914), die midden september 1916 overging in de *Spartakusbrieftje*, georganiseerd door Leo Jochiges. Zie *Spartakusbrieftje*, Erste Ausgabe, K.P.D., Leipzig-Berlin 1921, VIII-IX. De schriftelijke stemverklaring van Karl Liebknecht op 2.12.1914 (pp. 1-2) werd overigens niet in de motulen van de Rijksdag opgenomen.

10. Pierre Monatte (1881-1960), Frans syndicalist. Hij kon met een beurs de middelbare school doorlopen, werd daarna korrektor te Parijs en werkte o.a. mee aan *Temps Nouveaux*. In 1907 woonde hij het Internationaal Anarchistisch Congres in Nederland bij; hij gaf *La Vie Ouvrière* (1909-1914) uit. Over dit blad schreef Pannekoek in de Zeitschriftenschau van NZ 1910-1911 II, pp. 342-344 naar aanleiding van Monatte's artikelen over 'Die Winzerrevolte in der Champagne'.

11. Karl Liebknecht werd op 7.2.1915 gemobiliseerd, lag tot mei 1915 aan het Westelijk front, daarna (juli-midden november 1915) aan het Oostelijk front. Bij een demonstratie tegen de oorlog op 1.5.1916 in Berlijn werd hij gevangen genomen, bleef in voorarrest en werd op 4.11.1916 tot vier jaar en een maand tuchthuis veroordeeld. Hij zat tot 23.10.1918 gevangen en was daarna een van de oprichters van de Kommunistische Partei Deutschlands (30.12.1918-1.1.1919). Op 15.1.1919 werden hij en Rosa Luxemburg door rechtse militairen vermoord.

12. Rosa Luxemburg zat gevangen: febr. 1915-febr. 1916, en 10.7.1916-8.11.1918.

13. Junius [= Rosa Luxemburg], Die Krise der Sozialdemokratie, München, o.J. Rosa Luxemburg werkte mee aan de *Spartakusbrieve* (1916-1918) evenals o.a. Karl Liebknecht.

14. De USPD (Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands) werd 6-8.4.1917 opgericht en fuseerde in 1922 weer met de SPD.

15. Zowel vader Friedrich Geyer (1853-1937) als zoon Curt Geyer (1891-1967) sloten zich aan bij de USPD. De vader ging in 1920 over naar de Kommunistische Partei Deutschlands, de zoon keerde in 1922 terug tot de SPD.

16. *Arbeiterpolitik. Wochenschrift für wissenschaftlichen Sozialismus* (Bremen), uitgekomen 24.6.1916-8.3.1919, bevat twee anonieme stukken uit de oorlogsperiode: 'Aus Holland' (12.8.1916) en 'Holland in Not', waarschijnlijk van A. Pannekoek. Hij schreef verder in het blad: Der Anfang (30.11.1918), Der Sozialismus der sozialistischen Regierung (14.12.1918), Das Wilsonsche Programm (21.12.1918), Die neue Welt (28.12.1918 en 4.1.1919). Onder het pseudoniem K. Horner: Der Ausgang des Kampfes (1.2.1919), Der internationale Kommunismus (1.2.1919), Kommunismus und Sozialdemokratie (15.2.1919). In het nummer van 1.3.1919: Die Rechnung (als K. Horner) en Die neue Welt (onder eigen naam).

17. Pannekoek schreef een vijftal artikelen in *Lichtstrahlen, Monatliches Bildungsorgan für denkende Arbeiter* 1914-1915. Hier doelt hij op de bijdrage 'Politische Kriegliteratur' in XII, pp. 244-248. De titels van de andere opstellen zijn: Kultur und Nation (III, pp. 39-42), Der Marxismus als Tat (VI, pp. 99-102), Liberaler und imperialistischer Marxismus (VII, pp. 121-125), Was ist Sozialismus? (XI, pp. 220-223). Verder is nog een anoniem artikel in het blad opgenomen: 'In Holland' (XIII, pp. 270-271).

18. De schoonouders van A. Pannekoek waren dr. H.J. Nassau Noordewier (1838-1927), klassikus, rektor van gymnasia te Heerenveen en te Delft; gehuwd met Antje Helder (1840-1926). Zij woonden, na pensionering, te Arnhem, in de buurt van hun jongste dochter Eva (1877-1944) die getrouwd was met dr. J.B.A. (Jan) Kipp, referendaris, later gemeente-sekretaris van de

gemeente Arnhem. In 1914 woonde het echtpaar Kipp aan de Zijpendaalseweg, terwijl de schoonouders van Pannekoek in de Burgemeester Weertstraat woonden. (Mededeling van de familie Pannekoek).

19. H.P.L. Wiessing gaf *De Nieuwe Amsterdammer* (de zogenaamde 'Mosgroene') uit van dec. 1914-1920. Dit blad was opgericht na het ontslag van Wiessing als redakteur van *De Amsterdammer*, toen een groot aantal medewerkers met hem meeging. *De Amsterdammer*, naar de omslag gewoonlijk 'De Groene' genoemd, bleef echter ook verschijnen in deze tijd. (Wiessing, *Bewegend Portret*).

20. Wilhelm Pieck was toen lid van de Spartakus-groep en verbleef van februari 1918 tot begin november 1918 in Nederland, waar hij betrokken was bij de uitgave van *Der Kampf* te Amsterdam.

21. Henriette Roland Holst bedankte voor het lidmaatschap van de SDAP na het partijcongres te Leiden (april 1912) toen het congres de beslissing van het Partijbestuur goedkeurde om alleen steun te geven aan stakende arbeiders die lid waren van een bij het NVV aangesloten vakvereniging.

22. *De Internationale. Orgaan van het Revolutionair Socialistisch Verbond* (in 1916: Vereeniging) onder redactie van H. Roland Holst, W. Wolda en J. Zancel (pseudoniem van Johan Viisscher), verscheen vanaf mei/juni 1915 tot september 1916. De RSV werd in mei 1915 als overkoepelend orgaan van de bestaande Revolutionair Socialistische Clubs opgericht en fuseerde mei 1916 met de Sociaal-Demokratische Partij. Juni 1916 verscheen *De Internationale, Maandschrift van de Soc.-Dem. Partij* (SDP). Dit blad moet niet verward worden met het latere blad van de oppositie binnen de SDP *De Internationale*, dat van juni 1918 tot januari 1919 elke twee weken verscheen. (Cf. Böhl, Gorter, pp. 202-203).

23. U.S.P. Pannekoek bedoelt de Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands, in 1917 van de SPD afgesplitst.

24. Het Manifest van de conferentie van Zimmerwald (5-8.9.1915) werd als bijvoegsel van *De Internationale* 6 (oktober 1915) gepubliceerd. Henriette Roland Holst woonde de conferentie bij als vertegenwoordigster van de RSV. (H. Roland Holst, *En het vuur*, pp. 152-160; Lademacher, *Die Zimmerwalder Bewegung, Protokolle und Korrespondenz*, Den Haag 1967). A. Bourderon (1858-1930) en A. Merrheim (1871-1925) behoorden tot de radicale minderheid binnen de Confédération Générale du Travail. Merrheim was in 1914 tijdelijk sekretaris van de CGT. In 1915 kan men Radek (nog) niet tot 'de Russen' rekenen: hij was lid geweest van de Poolse Sociaaldemokratische partij. Van de 'paar Hollanders' staat alleen de aanwezigheid van H. Roland Holst vast. Misschien woonden Heleen Ankersmit, of B. Luteraan en Andries van Gool officieus enkele bijeenkomsten bij; voor de eerstgenoemde zou een internationale vrouwenbijeenkomst, voor de beide laatsten een internationale jeugdbijeenkomst de reden van hun aanwezigheid in Zwitserland kunnen zijn.

25. De redactie van *De Nieuwe Tijd* bestond in 1915 voornamelijk uit SDAP-leden, met Gorter als enig lid van de SDP en H. Roland Holst—eerst partijloos—lid van de RSV. In 1916 bestond de redactie uit H. Roland Holst (die in dat jaar zou toetreden tot de SDP), H. Gorter en A. Pannekoek, beiden lid van de SDP. F. van der Goes werd in dat jaar redactie-lid van *De Socialistische Gids. Maandschrift der Sociaal-Democratische Arbeiderspartij* (1916-1938).